

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Katedra nederlandistiky

Studijní rok 2011/2012

Het Latijn als stiefmoeder van het Nederlands

De invloed van het Latijn op Nederlands lexicon in vergelijking met de invloed van het Latijn op Tsjechisch lexicon

Diplomová práce magisterského studia Nizozemské filologie se zaměřením na odborný jazyk

Alice Jirásková

Vedoucí práce: **Doc. dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt.**

Olomouc 2012

Ik verklaar dat ik de scriptie zelfstandig onder begeleiding van Doc. dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt. heb geschreven en dat ik alle gebruikte literatuur in de literatuurlijst heb vermeld.

Prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci vypracovala samostatně pod vedením Doc. dr. Wilkena Engelbrechta, cand. litt. a uvedla v ní veškerou literaturu, kterou jsem použila.

.....
Podpis autora práce

V Olomouci, dne 13. května 2012

Dankbetuiging

Ik wil graag van harte mijn dank betuigen aan Doc. dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt. voor zijn waardevolle adviezen.

Inhoud

Inleiding	6
1 Contact van het Nederlands met het Latijn door eeuwen.....	8
1.1 Romeinse tijd.....	8
1.2 Laat-Latijn.....	10
1.3 Middeleeuwen	10
1.4 Kerstening van de Nederlanden	11
1.5 Humanisme.....	13
1.6 Latijnse scholen.....	14
1.7 Wetenschappen en ambtenarij.....	16
1.8 Moderne tijd	16
2 Contact van het Tsjechisch met het Latijn door eeuwen.....	17
2.1 Romeinse tijd.....	17
2.2 Middeleeuwen	18
2.3 Cyrillus van Saloniki en Methodius	19
2.4 Kloosters en Duitse invloed	19
2.5 De 14e eeuw en Karel IV.	19
2.6 Klaret.....	21
2.7 Johannes Hus.....	21
2.8 Humanisme en de zestiende eeuw.....	22
2.9 Jan Amos Comenius.....	23
2.10 Vanaf nationale wedergeboorte tot heden	24
3 Semantische groepen.....	25
• Natuur.....	25
• De onderwerpen van dagelijks gebruik.....	25
• Christelijke terminologie	26
• Wetenschap	26
4 Leenwoorden in het Nederlands.....	27
4.1 Romeinse tijd.....	28
4.1.1 Bouwkunde en akkerbouw	28
4.1.2 Huiselijk leven.....	30
4.1.3 Handel	30
4.1.4 Vergeten woorden	31
4.1.5 Datering van de woorden	31
4.2 Kerklatin / Middeleeuws Latijn.....	32
4.2.1 Verdeling.....	33
4.2.2 Onderwijs	34
4.2.3 Semantische veranderingen.....	34
4.3 Humanisme.....	34
4.4 Modern Latijnse nieuwvormingen	35
4.5 Tot slot.....	36
5 Leenwoorden in het Tsjechisch.....	37
5.1 Griekse invloed	37
5.2 Ontlening via andere landen.....	38
5.3 Duits	38
5.4 Middeleeuwen	39
5.4.1 Munten	40
5.4.2 Functie van de ontleningen:	40
5.5 Humanisme.....	40

5.5.1	Jan Amos Comenius	41
5.6	De voorwerpen van dagelijks gebruik	41
5.7	Ouderwets woorden	42
5.8	De woorden die via het Italiaans ontleend werden	42
5.9	Vergeten ontleningen	43
5.10	Verandering in betekenis	44
5.11	Kašpar Vusín	44
5.12	Moderne tijd	45
6	Fonetische veranderingen	46
6.1	Het Nederlands	46
6.1.1	Vóór 600 na Chr.	46
6.1.2	Latere Middeleeuwen	47
6.2	Het Tsjechisch	47
6.2.1	Humanisme	48
6.3	Het proces van ontleining	48
7	Vergelijking	49
7.1	Historische verschillen en overeenkomsten	49
7.2	Veranderingen in betekenis	50
7.3	Ontleningen in de 21 ^{ste} eeuw	51
7.4	Voorwerpen van dagelijks gebruik	52
7.5	Rol van het Latijn	53
	Conclusie	55
	Resumé in het Tsjechisch	56
	Summary	57
	Bibliografie	58
	Anotace	60

Inleiding

Het Latijn is de taal die direct of via de Romaanse of Germaanse talen de andere talen heeft beïnvloed. De Germaanse talen met inbegrip van het Nederlands hebben veel uit het Latijn overgenomen. In de spreektaal gaat het vooral om enkele leenwoorden die tegenwoordig regelmatig gebruikt worden, meestal zonder dat we ons ervan bewust zijn het leenwoorden zijn. Daarentegen bestaan er woorden die nog steeds hun vreemde vorm hebben en de mensen weten natuurlijk dat ze uit de andere taal afkomstig zijn. Naast de beïnvloeding van de woordenschat bestaat hier ook invloed op de grammatica, maar dat is geen onderdeel van mijn onderzoek.

In het Tsjechisch lijkt situatie een beetje anders te zijn vooral vanwege de verschillende geschiedenis in de Romeinse tijd, toen het gebied van het huidige Nederland dichterbij de invloedssfeer van het Romeinse Rijk was en daarentegen het gebied van het huidige Tsjechië buiten deze invloedssfeer lag. Maar bij nader inzien zijn er ook in het Tsjechisch vele woorden die uit het Latijn afkomstig zijn te vinden. Dankzij de stijgende invloed van de kerk, de ontwikkeling van wetenschap en schoolstelsel en met de humanistische traditie vonden veel nieuwe leenwoorden uit het Latijn ook in het Tsjechisch hun eigen plaats.

Ik ben altijd verbaasd dat er woorden bestaan die als het oorspronkelijke Tsjechische woorden klinken maar hun afkomst uit het Latijn hebben. Tijdens mijn studie ben ik vaak met die omstandigheid en met deze woorden in contact geweest en dat geldt ook voor het Nederlands.

Dat was toen al een kleine stap naar het idee om die twee talen te vergelijken in verband met de invloed van het Latijn. Op het eerste blik is zichtbaar dat het Nederlands met het Latijn langere tijd in contact was. Maar bij nadere studie ben ik verbaasd dat er ook in het Tsjechisch vele Latijnse woorden zijn te vinden. Het gaat vaak om leenwoorden die al lang tot Tsjechisch taalsysteem behoren en daarom ook enkele fonetische veranderingen hebben ondergaan.

Het doel van mijn werk is om de invloed van het Latijn op het Nederlands en het Tsjechisch te onderzoeken en vergelijken. Het gaat eigenlijk om een vergelijking van twee taalgroepen – de Germaanse en Slavische. Het is niet de bedoeling om *alle* woorden te zoeken en verwerken, wat meer een taak van etymologische woordenboeken is, maar ik wil meer aandacht geven aan enkele semantische groepen en de periodes wanneer de ontleening gebeurde. Er zijn in beide talen enkele tijdstippen zichtbaar dat het tot ontleening kwam en ik wil een antwoord zien te vinden op de volgende vragen: wanneer en waarom kwam het tot ontleening uit het Latijn en of er hier enkele relaties zijn tussen beide talen. Er kunnen ook enkele problemen ontstaan. Vooral met de onduidelijkheid van de ontleeningen. Leenwoorden werden soms niet direct uit het Latijn ontleend maar ook via andere talen. Dat is het grootste probleem voor deze scriptie. Ook de datering is soms moeilijk te bepalen maar met de kennis van klankveranderingen kunnen wij wel wat conclusies trekken.

Ten eerste wil ik me richten op de geschiedenis van Nederland en Tsjechië in verband met het Romeinse Rijk, in de tijd van Middeleeuwen en tijdens het humanisme en in verband met de Latijnse invloed. Dat kan een duidelijker beeld van deze problematiek geven.

Daarna schenk ik mijn aandacht aan semantische groepen en concrete woorden die uit het Latijn ontleend zijn. Hoe werden deze woorden in het Tsjechisch en Nederlands taalsysteem verwerkt? Om welke semantische groepen gaat het meestal? Zijn in beide talen dezelfde woorden uit het Latijn te vinden? Ik wil de vergelijking verwerken en aanbieden.

Zoals ik al gezegd heb, is het niet mijn doel om alle woorden te bespreken. Ik wil meer de semantische groep die ik de “voorwerpen van dagelijks gebruik” noem verwerken. Die leenwoorden werden goed in het taalsysteem aangepast en vormen een belangrijk deel van woordenschat. In verband met de geschiedenis moet ik ook andere semantische groepen noemen vooral als het gaat om de invloed van de kerk.

Het onderzoek van een taal is een moeilijke en lange weg. Het is opmerkelijk dat er enkele woorden bestaan die al lange eeuwen in bijna dezelfde vorm gebruikt worden en die afkomstig zijn uit een nu dode taal. Het is altijd prettig als wij een bekend woord zien in een andere taal en wij weten wat het betekent. In die situatie komt voor de geest dat er misschien een gelijke voorloper was. Het onderzoek van deze woorden is een interessante weg die ook over de culturele geschiedenis, over de wegen van de mensen en over de erfenis van oude tijden gaat.

1 Contact van het Nederlands met het Latijn door eeuwen

Voor het volledige begrip van de invloed van het Latijn op het Nederlands en op het Tsjechisch is het belangrijk een compleet overzicht van de periodes te geven wanneer er in beide talen het meest intensieve contact met het Latijn was. Het gaat niet alleen om taalcontact maar ook over culturele en politieke geschiedenis die een diepgaand overzicht van de belangrijke perioden geven die de vorming van de taal hebben beïnvloed. Het dateren helpt ons met een verband dat voor mijn onderzoek wezenlijk is. Op welke manier het contact tussen Latijn en het Nederlands verliep, geeft ons een beeld in hoeverre mate de taal het meest beïnvloed werd en waarom die woorden tot nu toe bestaan. In mijn onderzoek hangen geschiedenis, culturele invloed maar ook archeologie samen. De taal bestaat niet zonder een historische en culturele achtergrond. De ontleningen in de taal vallen met de ontwikkeling van elke staat, land en civilisatie samen. De taal is voor ons een hulpmiddel.

Het volgende hoofdstuk gaat over het contact met het Latijn op het gebied van huidige Nederland in de Romeinse tijd, Middeleeuwen, Renaissance en Humanisme tot de twintigste eeuw. De belangrijkste perioden in de context van de Latijnse ontleningen in het Nederlands werden uitvoerig beschreven. Deze historische achtergrond is voor het begrip altijd belangrijk.

1.1 Romeinse tijd

Als Romeinse tijd in Nederland noemen wij de periode tussen 57 voor Chr. tot begin 400 na Christus. Het Romeinse Rijk begon zich te vormen al vanaf de zesde eeuw voor Chr. op het gebied van huidige Italië rond de Middellandse Zee. Tijdens de volgende eeuwen breidden de Romeinen hun macht door het grote deel van Europa uit waar een taal-, cultuur- en militair-voortgang verliep. De officiële grens van het Romeinse Rijk was de Rijn en hun macht leidde dus ook door Nederland. Dit stuk van de grond was van groot belang ook vanwege de toegang aan de zee en vervolgens naar Engeland. Deze strategische positie heeft op het eerste blik vooral een praktisch belang maar de invloed van de taalbotsing blijkt nu gelijk belangrijk.

De Lage Landen waren verdeeld in vele stammen. Het Zuiden was een onderdeel van Noord-Gallië en in het Noorden woonden Friezen, Saksen en Franken. De Bataven woonden tussen de Rijn en de Waal en het gebied werd *insula Batavorum* genoemd.

De eerste Romeinse troepen kwamen naar de Nederlanden rond het begin van de jaartelling. Als het begin wordt het jaar 57 voor Chr. beschouwd, toen Caesar Noord-Gallië veroverde. Hij werd tot stadhouder van Gallia benoemd, wat betekende dat hij de opdracht had om dit hele gebied te onderwerpen. Deze situatie leidde tot vele kleine opstanden van de inheemse stammen (bijv. de Eburonen die op het gebied van Kempen, Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg woonden) en het antwoord van Caesar was de plundering van hun gebieden. Na 44 voor Chr. toen Caesar vermoord werd, was in de Lage Landen voor een korte tijd een vrede. De Romeinen keerden terug in 12 voor Chr. en in het jaar 17 na Chr. werden Nederlanden ten zuiden van de Rijn, het oosten van België en een deel van Duitsland ten

westen van de Rijn een Romeinse bestuurlijke eenheid: *Germania Inferior*. In die tijd werden er onder meer grote legioenskampen gebouwd en de inwoners kwamen in aanraking met nieuwe bouwtechnieken en materialen. Het is duidelijk dat vanaf het eerste verblijf van de Romeinen ook het contact met de Romeinse cultuur, politiek en handel begon. Naast een culturele en technische vooruitgang brachten ze ook hun eigen taal mee. De oorspronkelijke stammen zijn in het eerste contact met het Latijn.

Het verblijf van de Romeinen in de Nederlanden betekende ook problemen en opstanden. In 28 bevrijdden de Friezen zich van de Romeinse overheersing, die ongeveer 20 jaar duurde. Na de opstand van de Friezen kwam ook de opstand van Batawen in 69-70 onder leiding van Gaius Julius Civilis. De opstand werd door de princeps Vespanius overmeesterd.

Het is blijkbaar dat vanaf ongeveer 50 na Chr. de Germaanse stammen die tot de noordgrens leefden in verschillende maat werden geromaniseerd. Er waren inheemse leiders die soms zelfs het Romeins burgerrecht kregen en die de Romeinse gewoonten namen over. De onderworpen stammen moesten hulptroepen aan Romeinse legioenen leveren. De Romeinen stichtten op het gebied van de Lage Landen zogenaamde *coloniae* – eerst militaire voorposten en daarna stedelijke agglomeraties die op verschillende manieren bestuurd werden en verschillende rechten en plichten hadden in betrekking tot Rome. In Nederland was Nijmegen (Noviomagus) een Romeinse kolonie.

De grote invloed hadden de Romeinen in het Zuiden waar vele troepen kampeerden. Zij brachten naast de cultuur ook eigen gewoontes, de onderwerpen van dagelijks gebruik en de bouwmanieren mee. Hun verblijf duurde lange tijd en het was slechts de vraag van de tijd wanneer die twee culturen elkaar begonnen te beïnvloeden.

Op de Noorden waren mensen in het contact met de Romeinen vooral door de handel. Handel bracht de taal als belangrijke communicatiemiddel mee dus de oorspronkelijke inwoners leerden nieuwe woorden en ook nieuwe dingen kennen.

De inheemse inwoners waren vooral in het contact met zogenaamde vulgair Latijn (van *vulgus* – volk). Het vulgair Latijn was de volkstaal die in enkele opzichten anders was dan het klassieke geschreven Latijn uit die tijd. Het verschil ligt in de uitspraak en woordenschat.

De Latijnse leenwoorden verspreiden zich vanuit Gallië over het Germaanse gebied. Uit deze periode stammen vele leenwoorden die voor mijn werk belangrijk zijn, want in de Romeinse tijd kwamen mensen in aanraking met nieuwe dingen die ook nieuwe benamingen nodig hadden. De Romeinen hadden vooral de politieke, culturele en materiële invloed inclusief taal. De wederzijdse contact verliep in betrekkelijke vrede want na de Bataafse opstand was ongeveer 200 jaren in Nederlanden vrijwel rustig. In de vierde eeuw werd daarna nog een poging gedaan de grens opnieuw te versterken met een reeks nieuw gebouwde forten, maar deze hielden niet lang stand en uiteindelijk lieten de Romeinen deze noordwestelijke gebieden aan hun lot over. Het was rond 400 wanneer de ineenstorting van het Romeinse Rijk begon.

*“Naarmate het Romeinse Rijk zich verder uitbreidde, ondervond het meer verzet van Germaanse stammen. Allerlei Germaanse stammen vielen delen van het Rijk binnen. Vanaf de 2de eeuw na Chr. breidde het Rijk zich nauwelijks meer uit. Bovendien werd het intern steeds zwakker. De Germaanse druk werd steeds groter, en rond 400 trokken de Romeinen zich terug van de Rijn. Dit zette de grote Volksverhuizing in gang.”*¹

1.2 Laat-Latijn

Na de problemen met het behoud van het grote Romeinse Rijk was duidelijk dat die politieke en culturele gemeenschap niet meer kan fungeren. In Europa verliepen grote politieke veranderingen en de rol van christendom was steeds sterker. Het klassieke Latijn week voor de nieuwe Romaanse talen en ook in Nederlanden begon de vorming van eigen taal. Maar de vorige eeuwen konden niet zo snel vergeten worden. Latijn had grote macht en dat had ook gevolgen voor de taal. De laatste periode van het klassiek Latijn is als het *Laat – Latijn* genoemd. Wij spreken over de periode tussen 200 na Chr. tot 650 na Chr.² Het laat-Latijn is de voorloper van het Middeleeuwse Latijn. Daarom vind ik onmisbaar deze taalperiode noemen.

Het probleem met het laat-Latijn is dat de leenwoorden niet direct uit het Latijn maar ook tijdens de vorming van de Romaanse talen geleend werden. De moderne Romaanse talen als Catalaans, Frans, Italiaans, Portugees, Roemeens en Spaans ontwikkelden zich vanaf de 9de eeuw.

*“In de periode van ongeveer 650 tot 800 was naast elkaar sprake van (gesproken) Romaanse of proto-Franse invloed en (geschreven en geleerde) middeleeuws Latijnse invloed. In de periode na 800 was sprake van invloed van het (gesproken) Frans en het (geschreven) middeleeuws Latijn.”*³

1.3 Middeleeuwen

In de Romeinse tijd was het contact met het Latijn vooral op mondelinge wijze. De Romeinse soldaten en handelaars spraken met de inwoners van de Lage Landen met behulp van het vulgair Latijn dat in enkele kenmerken verschillend was van het klassieke Latijn bijv. van Cicero of Vergilius. De benamingen van de nieuwe dingen werden door de Germanen geleend en in eigen taal gebruikt.

¹ Sijs, Nicoline van der: *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998, p. 82.

² Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 84.

³ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 84.

Na de val van het West-Romeinse Rijk begon zich in West-Europa een nieuwe tijd te vormen. Die tijd wordt de Middeleeuwen genoemd. De nauwkeurige datering kan niet vast bepaald worden maar men spreekt meestal over de periode ongeveer tussen 500 tot 1500. In deze brede historische periode gebeurden er vele politiek-, gebieds-, culturele en taalveranderingen. Een belangrijke rol van de geschiedenis in Middeleeuwen speelt het christendom en de rol van de kerk. Het contact met het Latijn werd veranderd. De geleerden in scholen en de christen kwamen in aanraking met Middeleeuws Latijn van de kerk dat helemaal anders is dan het vulgair Latijn dat door soldaten en handelaars werd gesproken maar ook in enkele aspecten anders dan het klassieke Latijn uit de Romeinse tijd. Het Middeleeuwse Latijn had eigen ontwikkeling vooral omdat het niemands moedertaal was. Het Middeleeuwse Latijn was lingua franca van geleerden en kerk. Het contact van het Oudnederlands (tot circa 1200), Vroeg Middelnederlands (circa 1200-1350) en Laat Middelnederlands (circa 1350-1500) met het Latijn heeft in de Middeleeuwen specifieke kenmerken die gemeenschappelijk zijn voor een groot deel van Europa. Naast het Latijn vormde zich in Nederland de eigen taal wat een langdurig proces was en het is duidelijk dat ook het Latijn het Nederlands moest beïnvloeden.

1.4 Kerstening van de Nederlanden

Voor het behoud van het Latijn was de uitbreiding van christendom en de christelijke leer door het Europa inclusief Nederland het belangrijkste. Dit proces begon kort na de val van de Romeinse Rijk. De eerste missionarissen hadden eigen verdiensten voor de kerstening van de Nederlanden en de stichting van nieuwe kerken en bisdommen. Voor het volledige overzicht noem ik naast Clovis ook Amandus en Sint Lieven die invloed hadden in België.

“In 496 liet Clovis, de Frankische vorst uit het geslacht van de Merowingers die van 481-511 over het Frankische rijk heerste zich dopen en begon de kerstening van de Nederlanden. De leenwoorden die het christendom betreffen dateren dus van na die tijd. Vooral vanaf de 7de eeuw toen het christendom zich een sterke positie had verworven, werden veel christelijke woorden overgenomen. De kerstening verbreidde zich vanuit twee centra: vanuit Engeland door Angelsaksische missionarissen (Bonifatius, Willibrordus) en vanuit Zuid-Duitsland en Trier.”⁴

In het midden van de zevende eeuw ging Sint Amand ook onder de naam Amandus (bij Nantes, Herbauge, rond 600-Saint-Amand-les-Eaux, 679 of 684) aan de slag met zijn bekering van Vlaanderen. Hij begon eerst de bewoners van Gent te evangeliseren, maar hij had weinig succes. Daarna missioneerde hij de Scheldestreek.⁵ Daar stichtte hij een aantal

⁴ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 86

⁵ Vooyts, C.G.N. de: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1960, p. 27.

kerken en kloosters die later zouden uitgroeien tot de Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij in Gent.

In Oudenaarde en Aalst werkte Sint Lieven (655) die Ierland verliet en naar Gent ging om daar het christendom te preken. Te Kamerijk, Doornik en Atrecht werden bisdommen gesticht en in 708 vestigt de bisschop van Tongeren zich te Luik. In het Noorden van het land werkte Willibrord (Northumbria, omstreeks 658 – Echternach, 7 november 739). Hij was een rooms-katholieke aartsbisschop en missionaris van Angelsaksische afkomst die bekend staat als de "apostel der Friezen" of soms ook als "apostel van de Lage Landen".

Daarna werd Utrecht het centrum van het nieuwe bisdom en de predikers konden door hun prediking het Latijn beginnen uit te breiden onder de gewone mensen. Uit die tijd zijn ook enkele christelijke termen uit de volkstaal afkomstig, bijv. *hunslastaths* (plaats voor het offer)⁶ in plaats van Latijns *altaar* (*altaria, ium, n.*) Het feit dat het woord *altaar* in het hedendaagse Nederlands gebruikt wordt, verwijst naar de grote invloed van het Latijn niet alleen in de religieuze kringen. Dus naast de Germaanse equivalenten begonnen de christelijke woorden als *profeet* of *kruis* voor Germaanse Christenen verstaanbaar te zijn.

De Latijnse termen werden eerst waarschijnlijk mondeling met behulp van preken uitgebreid. Dat kan worden vergeleken met de mondelinge overdracht in de Romeinse tijd. Maar later in de Middeleeuwen is de spraak vooral van het geschreven Latijn. De vorm van de overgave is helemaal anders en ook de soort leenwoorden verandert. Terwijl in de Romeinse tijden het vooral ging om gewone voorwerpen die de Romeinen naar het gebied van huidige Nederland brachten, waren in Middeleeuwen vooral kerkelijke begrippen de belangrijkste. Het Kerklatin werd gebruikt in gezangen, gebeden en documenten van de Katholieke Kerk. De woorden hangen nauw samen met de religie en waren eerst met de religie verbonden. Het Latijn was de taal van monniken en goed ontwikkelde mensen. Maar ook gewone mensen kwamen in aanraking met die nieuwe dingen en woorden, dus ook met het Latijn door middel van de kerk en kerkdienst. In dit geval was ook de grote eenheid van het Latijn opmerkelijk in contrast met de verspreide Germaanse talen die nog geen eenheid vormden. Dankzij het Latijn zijn enkele leenwoorden ook in andere Germaanse talen te vinden.

Als het gezegd was het Middeleeuws Latijn geen directe opvolger van het klassieke Latijn, maar werd in enkele kenmerken als zelfstandige taal ontwikkeld vooral voor de behoefte van de kerk. De scholen en het onderwijs speelden in het vormen van het Middeleeuws Latijn ook een belangrijke rol. Het Latijn was als niet meer een moedertaal maar het werd op school geleerd. Het onderwijs in Middeleeuwen was een beperkte zaak. De geleerden maakten vaak kennis met het Latijn in de kloosterscholen, maar in de vroege Middeleeuwen konden de meeste mensen niet lezen en schrijven. Onderwijs in de moedertaal was onbekend. Aan het einde van de 13de eeuw ontstonden stadsscholen. Op de Latijnse scholen in de Middeleeuwen

⁶ De Vooy, *Geschiedenis* (1960), p. 27.

werd de moedertaal alleen als hulp bij vertaling gebruikt. In 1484 werd een Latijns schoolboek *Exercitum puellorum* gedrukt dat door Nederlandse voorbeelden toegelicht werd. Ook de grammatica werd vereenvoudigd. Het Latijn moest ook nieuwe begrippen, woorden en ontdekkingen benoemen. Dat had een tegenovergesteld gevolg dan de leenwoorden in de taal hebben, maar het is ook belangrijk om het te noemen.

*“Nederlandse woorden werden in een gelatiniseerde vorm in Latijnse teksten gebruikt, bijvoorbeeld: dicus „dijk“[...] Ook werden Nederlandse constructies in het Latijn omgezet: scire exterius „van buiten kennen“ [...]”*⁷

Dit voorbeeld betekent dat het Nederlands en het Latijn in de Middeleeuwen in nauw verband stonden en elkaar niet slechts in één richting beïnvloedden.

In Middeleeuwen komt het verschijnsel van tweetaligheid op. Het Latijn was eerst ook de taal van recht en bestuur.

*“Bij de Lex Salica bestaan enige Germaanse glossen, het oudste Duitse rechtsboek in de volkstaal, de Saksenspiegel was ook eerst in het Latijn geschreven, maar werd door de auteur, Eike von Repgau, reeds omstreeks 1230 in het Nederduits vertaald.”*⁸

De mensen hadden een behoefte om het recht meer verstaanbaar te maken en ook poging om het vormen van eigen taal was sterker. Maar met een beperkte groep van woorden werden mensen vertrouwd met het Latijn en de Latijnse stijl.

1.5 Humanisme

Het humanisme was een nieuwe intellectuele beweging die in de 15de eeuw begon zich te verspreiden door heel Europa. Het humanisme betekende de terugkomst naar de traditie van het klassieke Latijn en de negatie van het Middeleeuwse Latijn dat vooral door de kerk beïnvloed was op het gebied van uitspraak of betekenis. De nieuwe Latijnse woorden en termen stonden in nauw verband met de christelijke terminologie. Daarentegen keerden de beroemde humanisten naar het zuivere Latijn terug en zochten de inspiratie in de klassieke Oudheid.

Het humanistische Latijn was de taal van geleerden. Het humanisme als de beweging was de tijd van belangrijke maatschappelijke veranderingen in de geest van de renaissance. Er werden nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen gedaan, nieuwe planten werden naar Europa gebracht, de mensen leerden meer over de ziekten en medicijnen. De wetenschappers en artsen gebruikten als vertegenwoordigers van goed opgeleide mensen het Latijn als de

⁷ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 87

⁸ De Vooy, *Geschiedenis* (1960), p. 49

inspiratie en de uitgangstaal voor nieuwe benamingen. Het humanisme is de tijd van vele nieuwe uitdrukkingen die in vele Europese talen tot nu toe gebruikt worden.

De 15de eeuw was ook voor het Latijn een renaissance. Er werd belang gehecht aan de klassieke taal die de ontwikkeling en cultuur representeerde, hoewel al in alle Europese staten eigen talen werden gevormd. De geleerden begonnen zich af te zetten tegen het Middeleeuws Latijn dat te ver was afgedwaald van het klassieke Latijn. Zij begonnen terug te keren naar de klassieke vorm van het Latijn. Deze vorm noemen wij het Humanistisch Latijn. Het was de voertaal van geleerden en literatoren van ongeveer 1400 tot de 17de eeuw. Tot de belangrijkste humanisten in Nederland behoorde Erasmus. Desiderius Erasmus (1466?-1536) was een Nederlandse humanist, theoloog, schrijver en filosoof. Hij schreef vooral in het Latijn en hij behoort dus tot de mensen die invloed op het behoud en verspreiding van het Latijn hadden. Zoals voor de humanisten typisch was, schonk hij aandacht aan klassieke vorm in één van zijn werk: *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiacione (De juiste uitspraak van de Latijnse en Griekse taal*, Bazel 1528) is een werk over een reconstructie van de uitspraak van het Grieks en het Latijn in de Oudheid.

1.6 Latijnse scholen

De humanisten streefden naar goed onderwijs. Het ging niet slechts om de kennis van het Latijn maar om de studie van de Oudheid in het algemeen. Het ideaal was het klassieke Latijn van Cicero of Vergilius. Het is een interessant feit in verband met het contact van het Nederlands met het Latijn. In de Romeinse tijd was er in grote mate het contact met het vulgair Latijn, dus met een spreektaal, maar in het humanisme gaat het om het geschreven Latijn van beroemde schrijvers en om het zoeken van een ideaal.

De humanisten schonken aandacht aan pedagogiek en onderwijs. Het Latijn had een belangrijke plaats in de educatie op Latijnse scholen en aan universiteiten.

*“Latijn diende ook als ethische hulp voor christelijke humanisten. Op Latijnse scholen werden dan ook op ethische gronden geselecteerde passages uit werk van klassieke auteurs en fragmenten uit de Heilige Schrift ter lezing aangeboden.”*⁹

Één van de beroemde humanisten, Johannes Murmellius zag de hervorming van het onderwijs in humanistische zin als zijn levenstaak. In het begin van de 16de eeuw schreef hij een bekend schoolboek *Pappae Puerorum* dat voor het basisonderwijs in het Latijn bedoeld was. Dit boek

⁹ Toorn, M.C. van den en redactie: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1997, p. 256

werd ook in buitenland gedrukt. Johannes Murmellius was ook een rector van een Latijnse school te Munster en te Alkmaar.

Het Latijn was natuurlijk de voertaal aan de universiteiten. Het leren van de grammatica, het lezen van de klassieke teksten en het schrijven en spreken in het Latijn was een noodzakelijkheid. Het Latijn was de taal van de internationale wetenschap op het gebied van medicijn, rechten en theologie.

De Latijnse scholen werden verspreid over de steden in alle gewesten en dit schooltype was het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs voor studie aan universiteit.

“De Latijnse school kende drie vakken, die gezamenlijk het trivium vormen.

1. *grammatica, dat is de “ars bene loquendi” (de vaardigheid van het wel-zeggen)*
2. *dialectica, dat is de “ars bene disserendi” (de vaardigheid van het wel-redeneren)*
3. *retorica, dat is de “ars bene dicendi” (de vaardigheid van het wel-spreken)”¹⁰*

De studie van het Latijn was een serieuze taak. De leerlingen moesten het Latijn als hun moedertaal beheersen. Zij moesten de betekenis van de woorden in de culturele context kennen en eveneens kennis van de Romeinse dichters en de Oudheid hebben. In tegenstelling tot de Middeleeuwen wanneer de leerlingen van zeven of acht eerst grammaticaregels moesten leren, streefden de humanisten naar een inductieve en directe methode. De belangrijkste waren Latijnse teksten en de regels werden geleerd nadat het kind al Latijn kon spreken.

Maar in het algemeen was het aantal studenten Latijn niet groot. Er waren ook Franse (in die tijd was men van mening dat het Frans de functie van het Latijn als internationale taal zal overnemen) en Nederduitse scholen. Op de Latijnse scholen studeerden leerlingen van hun zevende tot zestiende levensjaar. Dat zou zo’n vijf tot zeveneneenhalf procent van de jeugd zijn.¹¹

Dus in de 16de eeuw werd het contact van het Latijn met het Nederlands voortdurend actueel dankzij de pogingen van humanisten en dankzij de onderwijs aan Latijnse scholen en universiteiten. In Middeleeuwen werd het Latijn lingua franca van kerk, een paar eeuwen later van de wetenschap. Als interne vaktaal, internationale communicatiemiddel.

Maar naast de humanistische tendenties was in Nederland ook een poging om een volkstaal meer te gebruiken en de Nederlandse equivalenten voor Latijnse vaktermen te zoeken. In de periode 1550-1650 was er een steeds sterkere puristische tendentie en de zuivering van de taal werd een leidmotief van enkele beroemde mensen.

¹⁰ Van den Toorn, *Geschiedenis* (1997), p. 258

¹¹ Van den Toorn, *Geschiedenis* (1997), p. 259

“Als beginpunt word vaak de 16^e-eeuwse boekverkoper en drukker Jan Gymnick vermeld, die in de opdracht van zijn Livius-vertaling (1541) [...] het gebruik van het Nederlands propageerde.”¹²

Ondanks deze pogingen waren de positie en het gewicht van het Latijn zo sterk dat de Latijnse leenwoorden de zuivering van het Nederlands in 16de en 17de eeuw overleefden. Dat was te danken aan de humanistische terugkeer naar de Oudheid en de leenwoorden die al onmisbaar in de taal werden.

1.7 Wetenschappen en ambtenarij

Tijdens de periode 1550-1650 hadden de natuurwetenschappen een ongekende vlucht en het Latijn was daarbij natuurlijk de voertaal. Ook nieuwe functies in de maatschappij hadden nieuwe benamingen nodig en de inspiratie in de Oudheid was belangrijk. Bij de nieuwe functies, bestuursvormen en nieuwe organisatie in administratie zien wij vooral inbreng van Latijn en Frans. De Latijnse woorden hebben soms nieuwe begrippen. Maar het is blijkbaar dat de Oud-Romeinse politiek een voorbeeld was.

1.8 Moderne tijd

Vanaf het einde van de renaissance kunnen wij over de moderne tijd spreken, hoewel het echt een brede periode omvat. Maar vanuit het taalstandpunt gaat het om een relatief constante periode wanneer de eigen volkstalen in heel Europa al gevormd zijn zonder belangrijke invloeden van buitenaf. Vanaf 1650 spreken wij over het Nieuw-Nederlands. Het Latijn wordt steeds minder en minder gekend door de meeste mensen en er is geen reden om in het Latijn inspiratie te zoeken tijdens het gebruiken van de eigen taal. Desondanks blijft het Latijn steeds een belangrijke taal voor artsen en wetenschappers. Naast de verplichte studie van Latijn en haar gebruik op het gebied van vaktermen vinden wij soms moderne Latijnse nieuwvormingen die internationaal belang hebben voor een nauwe groep mensen.

¹² Van den Toorn, *Geschiedenis* (1997), p. 341

2 Contact van het Tsjechisch met het Latijn door eeuwen

Ook het Tsjechisch is door de eeuwen heen in contact met het Latijn geweest, hoewel het in enkele kenmerken een ander verloop had dan in Nederland. In het begin van de jaartelling lag het gebied van huidige Tsjechië buiten de directe invloed van het Romeinse Rijk maar dat betekent niet dat er geen Romeinse sporen zijn. Het belangrijkste contact met het Latijn begon in de Middeleeuwen door middel van invloed van de kerk en ook in de tijd van het humanisme werden Tsjechen door de humanistische idealen geïnspireerd. Een groot aantal leenwoorden uit het Latijn is afkomstig uit de 15de en 16de eeuw toen er in Tsjechië belangrijke humanisten werkten en de studie en educatie over het Tsjechisch en de leenwoorden op de voorgrond trad.

2.1 Romeinse tijd

De Romeinse tijd op het gebied van huidige Tsjechië wordt vooral in verband gebracht met archeologische vondsten in Zuid-Moravië. De datering is ongeveer vanaf 30 voor Chr. tot 380 na Chr. wat vergeleken kan worden met de datering op het gebied van Nederland. Die brede periode wijst op veldtochten die de Romeinen in heel Europa verichtten.

Op het gebied van Tsjechië woonden er in de Romeinse tijd vooral Germaanse stammen. In de eerste jaren na het begin van de jaartelling kwamen hier de Markomannen met hun leider Maroboduus. Naast de Markomannen vestigden ook de Quaden zich in Moravië. De Germaanse stammen betekenden voor Rome groot gevaar en daarom probeerden de Romeinen min of meer hun eigen politieke belangen onder Germanen door te zetten. Maar toch vormde Maroboduus een sterk onafhankelijk rijk. Het centrum lag in Tsjechië maar de nauwkeurige positie werd nooit bepaald.

Tijdens het Romeinse keizerrijk verspreidden zich in de eerste en tweede eeuw na Chr. de zgn. *Limes Romanus* ook in Zuid-Moravië bij de Donau. Naast militaire invloed was er in Tsjechië ook handel tussen de Romeinen en Germaanse leiders. De belangrijkste handelsweg was de zgn. Barnsteenroute die langs de rivier Morava en vervolgens naar Baltische zee leidde en waar de luxe goederen werden getransporteerd.

De aanwezigheid van Romeinen op het gebied van Tsjechië werd dankzij archeologische vondsten van kampen in Moravië bevestigd. In de buurt van de stad Břeclav en in het zuidelijke deel van Brno zijn vondsten van ongeveer 20 Romeinse kampen gedaan. Tot de belangrijkste behoren de kampen Mušov-Burgstall en Neurissen, Přibice, Iván en Charvátská Nová Ves. Deze kampen dienden vooral voor kortlopende verblijfsperiodes van de legers. Het onderzoek is gebaseerd op identificatie en herkenning van de slotgrachten en wallen die typisch waren voor de Romeinse stijl. In Moravië werden er zelfs drie soorten kampen ontdekt en de grootste hadden een oppervlak van meer dan 30 hectare. De afwezigheid van

kostbare voorwerpen wijst op voorlopige kampen. De kampen in Mušov hadden de belangrijkste rol tijdens de oorlogen tegen de Markomannen (166-180). Marcus Aurelius die in die tijd een keizer was, wilde in Moravië ook een provincie stichten maar dat plan is mislukt.

Deze poging kon de opbloei van Romeinse cultuur op het gebied van Tsjechië betekenen en ook bredere contacten met het Latijn in de toekomst verschaffen. Maar met betrekking tot geschiedenis is duidelijk dat er geen directe invloed van het Latijn op het Tsjechisch was tijdens Romeinse tijd. Het Tsjechisch werd later gevormd toen de eerste Slavische volkeren naar Tsjechië kwamen en het Oerslavisch gevormd werd. De leenwoorden die met het Romeinse Rijk samenhangen werden waarschijnlijk via Germaanse of Romaanse talen ontleend. De datering van de leenwoorden uit die tijd is bijna onmogelijk vanwege de afwezigheid van teksten.

In vergelijking met geschiedenis in Nederland vind ik het desniettemin belangrijk om de periode van het Romeinse Rijk te noemen en het verblijf van Romeinse troepen in Moravië te herkennen. Belangrijk is dat het gebied van Moravië een bepaald belang had voor Europese geschiedenis in de Romeinse tijd, toen het Latijn de voertaal was.

2.2 Middeleeuwen

Tijdens de Middeleeuwen begon in Tsjechië evenals in Nederland de vorming van de volkstalen. Het Tsjechisch werd uit het Oerslavisch gevormd. De contacten van het Tsjechisch met het Latijn verliepen ook op het gebied van kerk. In het Oerslavisch zijn er geen schriftelijke documenten overgebleven. Of er leenwoorden uit het Latijn hebben bestaan, is niet zeker, maar theoretisch kunnen de woorden als *wijn* en *molen* in het Tsjechisch uit het Latijn ontleend zijn.¹³

Tijdens de vorming van de Slavische schrijftaal was er in Tsjechië naast het contact met het Latijn ook contact met het Grieks, vooral dankzij Cyrillus van Saloniki en Methodius. Na hun vertrek steeg invloed van de katholieke kerk en daarmee ook van het Middeleeuwse Latijn dat in heel Europa de voertaal van die kerk was. In Tsjechië werden er kloosters gesticht die net als in Nederland en de rest van Europa grote invloed hadden op de taal door middel van religie. Het Latijn als de voertaal van geleerden speelde een belangrijke rol bij de overdracht van religieuze tradities naar gewone mensen.

¹³ Kysučan Lubor: *Echo Latina: časopis pro milovníky latiny*, č.3 (1994). Brno: Konvoj, 1994.

2.3 Cyrillus van Saloniki en Methodius

De belangrijke verbreiders van het christendom in Tsjechië waren Cyrillus van Saloniki en zijn broer Methodius die in de negende eeuw naar Moravië kwamen. Cyrillus heeft het glagolitische alfabet ontwikkeld en Methodius was aartsbisschop van het Groot-Moravische Rijk. Hij was de hoofdvertaler van de Bijbel in het Oudkerkslavisch. Constantijn nam enkele Griekse woorden over naar het Oud-Slavisch voor de fundamentele christelijke terminologie en de kennis van de Bijbel kennis en ook filosofische terminologie die geen equivalent in het Slavisch had. Het gaat bijvoorbeeld om het woord *apostel*.¹⁴ De broers hebben dankzij hun geloof de gewone mensen met Griekse en Latijnse woorden kennis laten maken.

2.4 Kloosters en Duitse invloed

Het begin van christendom in Tsjechië valt dus aan het eind van de achtste eeuw. De stichting van kloosters en kerken had een belangrijke rol in de verspreiding van invloed van het Latijn. Met de bouw van kloosters ging een verdieping van christendom, onderwijs en cultuur gepaard. Het eerste monnikenklooster in Bohemen was het klooster Břevnov dat in 993 gesticht werd door bisschop Adalbert van Praag en vorst Boleslav II van Bohemen. De monniken werden in eerste instantie aangetrokken vanuit het klooster Niederaltaich in Beieren. In 1063 werd in Olomouc het *Dioecesis Olomucensis* gesticht. Tot de kloosters die hier werden gesticht, behoren het klooster Ostrov en het klooster Hradisko bij Olomouc. De monniken in het klooster in Ostrov waren in contact met hun Duitse collega's en ook enkele monniken waren Duitsers. In de Middeleeuwen was er een bloeiend contact tussen de kloosters in Europa en het Latijn diende natuurlijk als internationale taal. Het contact verliep in het Kerklatijn, maar soms ook via de volkstalen.

2.5 De 14e eeuw en Karel IV.

De veertiende eeuw betekende een grote opbloei en ontwikkeling van cultuur en onderwijs in Tsjechië. Het bestuur van Karel IV (1316-1378) was een tijd van opleiding en literatuur. Dankzij de vooruitstrevende politiek van de monarch kwam Tsjechië in contact met de Europese civilisatie en het overheersende Latijnse onderwijs. De wederzijdse verrijking van twee culturen leidde in alle richtingen tot geestelijke opbloei. In het Tsjechisch verschenen er vele Latijnse leenwoorden die dagelijks of slechts onder geleerden gebruikt werden. Karel IV representeerde de maatschappij met eigen Latijnse opleiding en algemeen overzicht. Hij schreef in het Latijn en in de geest van christenen en kerk. De verstandigheid en open houding van Karel IV jegens de ontwikkeling in Europa had een invloed op het hele land.

¹⁴ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

Karel IV maakte Praag de hoofdstad van het Heilige Roomse Rijk en dat betekende nieuwe invloeden, ook in de taal. De geleerden die in Praag werkten gebruikten Latijnse woorden die naar het Tsjechisch ontleend werden samen met Europese cultuur die door de Latijnse gewoontes beïnvloed was. Karel IV was vertrouwd met de kerk en de in het Latijn geschreven literatuur. Hij heeft zijn eigen biografie, de *Vita Caroli*, in het Latijn geschreven. Naast interesse voor het Latijn wilde hij ook het Tsjechisch ontwikkelen en het is duidelijk dat hij met beide talen op een vooruitstrevende manier werkte. Naast de werken van Karel IV werden ook de kronieken in het Latijn geschreven.

De stichting van de Karelsuniversiteit te Praag in 1348 was een belangrijke mijlpaal in de veertiende eeuw. De stichting werd bekrachtigd met een bul van Paus Clemens IV naar het voorbeeld van de Universiteit van Parijs. De Karelsuniversiteit was de eerste universiteit van het Heilige Roomse Rijk en ook de eerste echte staatsuniversiteit in Europa. Ze werd een onderdeel van het netwerk van universiteiten in Europa en kreeg al snel een internationaal karakter met studenten uit verschillende Europese regio's. De eerste studierichtingen waren theologie, medicijnen, rechten en kunst die op de vier faculteiten gedoceerd werden. De universiteit plaatste Praag in het middelpunt van ontwikkeld Europa. Het Tsjechisch kwam als een levende volkstaal in contact met het Latijn. Naast de studie in het Latijn was er ook behoefte aan benamingen van de nieuwe functies, die met universiteit samenhangen en die natuurlijk uit het Latijn geleend werden en tot nu toe bestaan. Het gaat bijvoorbeeld over het woord faculteit (in het Latijn *facultas*, in het Tsjechisch *fakulta*) of rector (in het Latijn *rector*, in het Tsjechisch *rektor*).

Tijdens Karels regering ontstonden ook enkele belangrijke juridische teksten: de vertaling van Karels wetboek *Maiestas Carolina*, *Práva zemská česká* (Rechten van Tsjechisch landbestuur) door Ondřej z Dubé en de *Řád práva zemského* (Reglement van het Landrecht). De terminologie gebruikte Duitse en vooral Latijnse leenwoorden als *karta* (kaart), *inkvizitor* (inquisiteur), *persona* (persoon), *advocatus* (advocaat) of *žalář* (kerker).¹⁵ Bij die groep van woorden is duidelijk dat het vooral om vaktermen gaat die nauw met het Middeleeuwse systeem samenhangen en die tot dan zelden gebruikt werden. De woorden hebben meestal ook een bijna gelijke vorm als in het Nederlands. De invloed van het Latijn naar de Europese talen in de Middeleeuwen is zichtbaar.

De juridische teksten waren van groot belang voor de hele maatschappij. Naast de juridische teksten verschenen in de veertiende eeuw ook de eerste lexicologen. Zij behoorden tot de goed ontwikkelde mensen die een Latijnse opleiding kregen en hun vakliteratuur werd nauw door het Latijn beïnvloed. De Latijnse leenwoorden werden zonder geweld naar de volkstaal overgebracht en de invloed werd zorgvuldig gevolgd. De lexicologen werkten in de eerste plaats met de taal en zij onderzochten alle aspecten van de ontleningen in het Tsjechisch.

¹⁵ Kysučan: *Echo Latina* (1994).

Dankzij de positie van Praag hadden ze een voldoende gezichtskring en kennis voor hun boeken. Belangrijk werk is door de lexicoloog Klaret (Claretus) gedaan.

2.6 Klaret

De Latijnse opleiding werd door schrijvers en geleerden verbreid onder hun leerlingen en andere mensen. Tot de belangrijke, bewaard gebleven werken behoren ook de oudste Tsjechisch woordenboeken van Klaret. Klarets Latijnse naam was voluit *Magister Bohemarius Bartholomaeus de Solencia dictus Claretus*, zijn naam Bartoloměj uit Chlumeck (1320-1370). Hij was een lexicoloog, schrijver, arts en meester aan de Kareluniversiteit. Hij schreef vooral gedichten en woordenboeken in een dichtvorm die voor de behoefte van zijn studenten geschreven werden. Meer dan 10 000 Oudtsjechische woorden werden met Latijnse equivalenten afgewisseld. Hij vond daarbij inspiratie in de Bijbel maar ook in de Oudheid en in de andere Middeleeuwse teksten. Zijn werken hadden groot belang voor geleerden tot de zestiende eeuw. Hij probeerde nieuwe Tsjechische terminologie te vormen en het is duidelijk dat hij door het Latijn beïnvloed was. Hij vormde nieuwe Latijnse of Griekse woorden in het Tsjechisch, bijv. *materia* (Tsjechisch < *matera*). Aan de andere kant vormde hij uit het Latijn ook neologismen en kalks in het Tsjechisch. Dezelfde gelijke tendensen zijn ook in het Nederlands te zien. De invloed van het Latijn als internationale taal was sterker dan de invloed van de neologismen bij de woorden die met religie samenhangen. Een reden daarvoor kan zijn dat die woorden in de hogere klassen meer gebruikt werden in de oorspronkelijke vorm en de nieuwe neologismen werden vergeten als niet zo mooie woorden. Niet alle neologismen waren succesvol in de taal hoewel het meer Tsjechisch en logisch klinkt.

2.7 Johannes Hus

Naast Klaret die meer met de leenwoorden uit het Latijn werkte is ook Johannes Hus bekend om zijn tweeslachtig houding tot de Latijnse leenwoorden. Johannes Hus (1370-1415) wordt als de eerste werkelijke linguïst genoemd. Als typisch kind van zijn tijd volgde ook hij Latijnse opleiding. Hij had een vooruitstrevende houding tegen de Latijnse en Griekse ontleningen. Hus werkte met alle risico's en inbrengen van de verrijking van het Tsjechisch met Latijnse woorden. In zijn werk *Orthographia Bohemica* over het Tsjechisch spelling heeft hij diacritische tekens ingevoerd en hij heeft zich ook beziggehouden met de vereenvoudiging van de taal. Johannes Hus gebruikte nieuwe woorden uit het Latijn en bracht die over naar het Tsjechisch voor het kerkelijke en juridische gebied. Bijv. *bula* (Latijn *bullā*, vgl. Nederlands *bul*), *kanclérš* (Latijn *cancellarius*, vgl. Nederlands *kanselier*), *dekret* (Latijn *decretum*, vgl.

Nederlands *decreet*) of *laik* (Latijn *laicus*, vgl. Nederlands *leek*).¹⁶ Hij had net als Klaret ook puristische tendensen en hij heeft ook enkele neologismen bedacht.

2.8 Humanisme en de zestiende eeuw

Het humanisme is in de tweede helft van 15de eeuw uit West- en Zuid-Europa naar Tsjechië gekomen en daarna had deze stroming in Tsjechië dezelfde grondbeginselen als het humanisme in Nederland. De tendens van de terugkeer naar de klassieke cultuur en inspiratie in de Oudheid is ook in Tsjechië zichtbaar.

Deze pogingen zijn ook in de taal en het gebruik van woorden te vinden. De ontleningen verschenen in de taal met groot respect voor het Latijn en ook als kenmerk van hogere opleiding. De Tsjechische terminologie kreeg vele nieuwe woorden in rijke schaal van semantische groepen en de vaktermen. Het humanisme betrof eerst slechts de geleerden, filosofen en wetenschappers. De vakliteratuur werd in het Latijn geschreven die net als in Nederland op het klassieke zuivere Latijn lijkt. De vijftiende eeuw was ook de tijd van ontwikkeling van de boekdrukkunst die snel verspreid werd door heel Europa, ook naar Tsjechië. Humanistische ideeën konden zo snel onder de mensen verspreid worden.

Aan de ene kant keerden de geleerden zich naar het klassieke Latijn, maar aan de andere kant is humanisme ook de tijd van talrijke vertalingen naar het Tsjechisch. In de 15de en 16de eeuw ontstonden er vele grammatica's en net als in Nederland kwam het in Tsjechië tot de ontwikkeling van de scholen. Naast de ontwikkeling van het schoolsysteem was er ook een vooruitgang in wetenschap en het Latijn werd voor de nieuwe benamingen gebruikt. Uit medicijn is het bijvoorbeeld de benaming voor *het arsenicum* (Tsjechisch *arzenik*) en juridische vaktermen bijv. *executie* (Tsjechisch *ekzekuce*).¹⁷

Bij het ontstaan van grammatica's werden de auteurs geïnspireerd door het Latijn die de taal van filosofen was. Latijnse woorden drongen in de Tsjechische werken door. Naast het Latijn waren er veel ontleningen uit het Duits. De auteurs wilden een taal die begrijpelijk is voor gewone mensen, maar ook op een goed genoeg niveau.

In het humanisme werd de taal verrijkt door syntactische en lexicale ontleningen. Er ontstond vooral op het gebied van onderwijs, wetenschap en religie een nieuw lexicon. De lexicografie was voor de humanisten belangrijk. In Tsjechië ontstonden vele woordenboeken, bijv. van Daniel Adam uit Veleslavín of van Tomáš Rešel. Het grote woordenboek van Comenius *Thesaurus linguae bohemicae* is helaas verbrand. Vanaf de 15de tot de 17de eeuw was er in het Tsjechisch een grote groei van de woordenschat.

¹⁶ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

¹⁷ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

Dankzij de scholen, universiteiten en de boekdruk was er een breed verspreide kennis van het Latijn en het contact met het Tsjechisch was een natuurlijke ontwikkeling.

2.9 Jan Amos Comenius

Jan Amos Comenius (1592-1670) was ook een beroemde Tsjechische humanist die door nieuwe humanistische ideeën over mensen en het leven werd getroffen. Zijn levensfilosofie was in overeenstemming met de houding in die tijd toen de Middeleeuwse dogma's werden overwonnen en de mensen inspiratie in de Oudheid zochten. Hij was een theoloog, filosoof en pedagoog die leefde, schreef en werkte in de geest van het humanisme. Jan Amos Comenius behoort tot de belangrijke verrijkers van het Tsjechisch. Hij was goed opgeleid aan het gymnasium in Přerov en daarna in Herborn en Heidelberg waar hij in het Latijn studeerde en zijn studie had grote invloed op hem en zijn werken. Naast het Latijn schreef hij ook in het Tsjechisch en Duits en hij had daarom grote plannen voor belangrijke lexicologische werken.

Comenius werkte in de periode van het humanisme wanneer er veel nieuwe dingen werden ontdekt en hij zocht natuurlijk goede en geschikte benamingen voor alle nieuwe kennis. Tijdens zijn onderzoek gebruikte hij ook leenwoorden en hij probeerde die te assimileren in het Tsjechisch. Zijn rijke onderzoek en kennis van het Latijn had grote invloed en gevolgen. Hij zag de *Latina viva* als een universele taal voor verstaanbaarheid onder de volken. Comenius vond zijn inspiratie in het Kerklatijn dat voor alle christenen verstaanbaar was. Daarom vond hij de studie van het Latijn een noodzakelijke weg tot de hogere onderwijs.

Jan Amos Comenius is onder Tsjechen bekend als de leraar van de volken en ook voor zijn werk is zijn lexicologisch onderzoek met kennis van het Latijn wezenlijk. Hij werkte zorgvuldig en bewust met alle ontleningen en hij schonk aandacht aan hun juiste gebruik en betekenis. Hij kwam vooral tijdens de vertalingen met de leenwoorden in contact. Over dit thema schreef hij in zijn werk *Novissima lingvarum methodus*. Hij vond het gebruik van de leenwoorden in deze gevallen goed:

- Als het woord bestaat niet in de taal
- Als er enkele verschijnselen zijn die nog geen naam hebben
- De bestaande naam wordt te ingewikkeld

In deze gevallen heeft Comenius de leenwoorden aanbevolen als een geschikte oplossing voor de taal. Voor Comenius was het belangrijk dat het nieuwe woord goed past in het taalsysteem en woordenschat. Zijn idee was dat: “*quod hac ratione confusio minuat, dum voces plures*

lingvis pluribus redduntur communes”¹⁸ – als de woorden in vele talen gelijk zijn, zou de verwarring minder zijn.

De humanistische periode representeert de tijd van de grootste invloed van het Latijn naar het Tsjechisch. Aan de Middeleeuwen werd hier een systematisch onderzoek van de taal aangeknoopt, wat ook de Latijnse leenwoorden betreft. De ontwikkeling van scholen bracht de kennis van het Latijn onder meer mensen die met enkele Latijnse woorden kennis maakten. De schoolboeken en woordenboeken konden dankzij de boekdruk meer verspreid worden en waren daarom voor mensen meer toegankelijk. De Latijnse woorden werden overgenomen als een deel van nieuwe kennis en ontwikkeling.

2.10 Vanaf nationale wedergeboorte tot heden

In de 18de en 19de eeuw is het in Tsjechië tot een wending in de overname van vreemde woorden gekomen. De nationale wedergeboorte had verbinding met de politieke situatie en de stijgende invloed van het Duits, maar één van de gevolgen was ook het afwijzen van latinismen. De nationale wedergeboorte is een symbool voor de sterkste puristische tendensen in de Tsjechische taal. Maar het is ook een strijd voor de Tsjechische identiteit en cultuur. In de 20ste eeuw is het Tsjechisch al behouden en net als in het Nederlands is de invloed van anglicismen zichtbaar. Maar vanaf de tweede helft van de 19de eeuw verschenen er vele nieuwe woorden vooral op het gebied van politiek, techniek en wetenschap. Ondanks de puristische tendensen (maar wij moeten naar die tendensen vanuit het politieke gezichtspunt bekijken, het was geen opstand tegen het Latijn als zodanig) was er ook behoefte aan het Latijn en latinismen die vaak als nieuwe vormen voor de internationale wetenschappelijke benamingen ontstonden. Het is duidelijk dat het Latijn ook in de 21ste eeuw niet vergeten is.

¹⁸ Hartoňová, O: *Řecko-latinské výpůjčky v díle J. A. Komenského*, diplomová práce, FF UP Olomouc, 1997, p.

3 Semantische groepen

De verdeling in de semantische groepen geeft ons een cultureel en lexicologisch beeld over de invloed van het Latijn op de andere talen. Wij kunnen zien in welke gebieden worden de vreemde in dit geval Latijnse woorden naar de andere talen ontleend. De Latijnse woorden vertegenwoordigen ook de andere cultuur, gewoontes en manieren die de andere volken hebben beïnvloed. De nieuwe tendenties in onderwijs, de vooruitgang in de wetenschap en de aanwezigheid van religie werden altijd met het Latijn verbonden.

Het onderwerp van dit werk is de vergelijking van twee talen en op die manier heb ik ook de volgende lijst gevormd.

Ik heb vijf semantische groepen gevonden. De verdeling kan bij individuele houding verschillen. Op de basis van die semantische verdeling ga ik in mijn vergelijking vorderen.

- **Natuur**

Onder de natuur behoort fauna en flora, delfstoffen en het landschap.

- **De onderwerpen van dagelijks gebruik**

Tot deze groep behoren alle dingen die door de mensen gebruikt worden. Het gaat over bouwkunde, munten, eten, instrumenten enz. Bij deze groep is zichtbaar dat vele woorden als oorspronkelijk beschouwd worden. Met elk nieuw ding dat in de bestaande cultuur verschijnt komt ook nieuwe benaming. Er zijn twee vaakste manieren om een nieuw ding te benoemen – benoeming op de basis van gelijkmaking op andere al bekende ding. In de tweede geval gebeurt de overname van de naam die al bestaat. In de loop van der tijden wordt het woord vaak veranderd als de taal zich ontwikkeld en bijna niemand vindt het als iets vreemd.

- **Geestelijke cultuur**

Tot deze groep behoren alle termen die met het onderwijs en andere geestelijke activiteiten samenhangen. Het is blijkbaar dat hier de talen direct door het Latijn beïnvloed worden. Het Latijn was de taal van de erudiete mensen en uit die kringen kwamen de woorden naar een gewoon gebruik. Niemand twijfelt dat het over Latijnse woorden gaat. Het gaat vooral over de woorden uit het schoolsysteem, medicijn, juridische termen of literatuur. In deze semantische groep vinden wij misschien ook de meeste dergelijke woorden in het Nederlands en in het Tsjechisch.

- **Christelijke terminologie**

Alle benoemeningen die over kerk en over religie gaan zijn te vinden in semantische groep van christelijke terminologie. Het Latijn is de taal van de kerk tot nu toe en wij kunnen de woorden uit die semantische groep als internationale woorden beschouwen.

- **Wetenschap**

Natuurwetenschap, scheikunde, astronomie and andere wetenschappelijke vakken gebruiken het Latijn voor de benoeming van de verbonden dingen.

4 Leenwoorden in het Nederlands

Het scala aan woorden die uit het Latijn naar de andere talen inclusief het Tsjechisch en het Nederlands geleend werden is te breed om alles te onderzoeken. In het vorige hoofdstuk heb ik dus een basisverdeling in bepaalde semantische groepen gemaakt om een beter overzicht te hebben.

Vervolgens ga ik mijn aandacht schenken meer aan de semantische groep van de voorwerpen van dagelijks gebruik. Die groep verwijst naar verschillende voorwerpen die een benaming met Latijnse afkomst hebben, al beschouwen de mensen ze vaak niet als een ontlening. Het gaat om een gevarieerde groep van verschillende dingen uit vele gebieden van de menselijke activiteit. De semantische groep van voorwerpen van dagelijks gebruik is heel anders dan de andere groepen die ik vermeld heb en de vergelijking van het Nederlands en het Tsjechisch die de basis van mijn werk is, kan aan de hand van die groep goed gedemonstreerd worden. Als wij over academische titels of over kerkelijke kwesties spreken is het meestal duidelijk welke woorden uit Latijn afkomstig zijn, omdat ze meestal een internationale vorm hebben. Bijvoorbeeld het woord *studium* (<Latijns *studium*) in het Tsjechisch en in het Duits ook *studium*, in het Nederlands *studie*, in het Engels *study* en in het Italiaans *studi*. De gemeenschappelijke afkomst is ook duidelijk uit de uitgang *-um* die typisch voor het Latijn is. Die uitgang *-um* is te vinden bij vele internationale woorden als *museum*, *maximum* of *vacuüm*. Daarentegen vind ik de Latijnse leenwoorden voor gewone voorwerpen als de meest verrassende groep. Het gaat meestal om goed geassimileerde woorden die al vaak alle kenmerken van een volkstaal hebben en niemand heeft een idee dat het een ontleend woord is.

De weg van ontlening van die woorden kopieert vaak de historische achtergrond in beide landen en in beide talen – in het Tsjechisch en het Nederlands. Het geeft ons een interessante vergelijking van twee verschillende talen uit twee taalgroepen, namelijk de Germaanse en Slavische groep. De voorwerpen van dagelijks gebruik werden door de mensen al eeuwen gebruikt in verschillende gebieden als bouwkunde, koken, kleding, werktuig enz.

De voorwerpen van dagelijks gebruik representeren een brede en interessante groep van woorden die wij gewoon gebruiken zonder te weten van hun oorsprong. Als het meer duidelijk in het Tsjechisch of in het Nederlands is, zal ik later vergelijken. Bovendien probeer ik de volgende vragen te beantwoorden:

- Wanneer is men het woord voor dit onderwerp begon te gebruiken?
- In welke mate is de naam van de oorspronkelijke vorm veranderd?
- Gebruiken mensen die woord tot nu toe en hoe intensief?
- Welke klankveranderingen zijn verlopen?
- Is er ook een semantische verandering?

- Kunnen we enkele woorden vinden in het Nederlands en ook in het Tsjechisch die dezelfde oorsprong hebben?

Het is duidelijk dat voor enkele woorden vinden wij nooit het juiste antwoord. Maar er zijn vele woorden, waarbij wij bepaalde banden met de geschiedenis hebben en die tot nu toe herkenbaar zijn. Vanwege de historische en lexicologische verbintennissen moeten andere semantische groepen eveneens worden genoemd.

Tijdens mijn onderzoek heb ik een paar richtingen gevonden en ik besloot ook hier de historische datering gebruiken om beter overzicht te hebben.

4.1 Romeinse tijd

De Romeinen waren meer dan vier eeuwen op het gebied van huidige Nederland. Tijdens de handel en veldtochten begonnen ze met de oorspronkelijke inwoners te spreken via het vulgair Latijn. Zij brachten naar Nederland ook vele nieuwe onderwerpen, als bijv. een keten. Het hangt met de cultuurgeschiedenis samen en wij kunnen deze twee dingen niet scheiden.

4.1.1 Bouwkunde en akkerbouw

De Romeinen brachten naar Nederland enkele nieuwe dingen en technieken uit de bouwkunde. Uit de vondsten in het “*oppidum Bavatorum*” bij Nijmegen is duidelijk dat de Romeinen hun bouwkunde op het grondgebied van het huidige Nederland gebruikten. Bij de wisseling van de jaarteling waren Germanen vooral landbouwers en veehouders wat door de vondsten in Germaanse nederzettingen wordt bevestigd. Ook geeft Tacitus een belangrijke verklaring van hun leven. De grootste bron van het vlees en het melk was het rundvee dat ook als lastdier diende. Naast de kooien fokten ze ook zwijnen en schapen. Tot de planten die Germanen kweekten behoorden vooral gerst, haver en tarwe.

De Germaanse stammen woonden in kleine dorpjes waar meer generaties van één familie leefden. Uit de archeologische vondsten in Fochtelloo en in Peelo wordt verondersteld dat onder de stammen ook enkele welgestelde en rijke families bestonden.¹⁹

Hun gebouwen werden meestal klein en verschillend van elkaar. Tijdens de opgravingen op polders bij Assendelft werden de kleine huizen van 10 meters geïdentificeerd²⁰ Germaanse huizen waren van hout gemaakt, vaak met graszonden omraden sloten en met een strodak. De resten van groote gemeentes werden door de vondsten op het noord en in het midden van Nederland bevestigd. In de 1^e eeuw voor Chr. ontstond het dorpje Wijster bij Drenthe waar

¹⁹ www.droberjar.cz/cms/files/protohistorie/TODD-1999-Germani.doc

²⁰ www.droberjar.cz/

ongeveer 50 of 60 families woonden. Zij hebben waarschijnlijk met de Romeinen die de provincie bij de Benedenrijn bestuurden gehandeld. Deze vonden bekrachtigen dat de Germanen de woorden uit vulgair Latijn hebben ontleend. Het andere belangrijke bewijs van een taal en handelsverbinding met Rome is het feit dat na de val van het Romeinse Rijk ook het dorpje Wijster verdween dat waarschijnlijk van de handel met Romeinen afhankelijk was.²¹

Tijdens de handel en oorlogen kwamen de Germanen in aanraking met nieuwe onderwerpen uit het rijke Romeinse Rijk. Het leven van Germanen verschilt niet van het levenswijze van de mensen die op het gebied van Tsjechië woonden, maar wel van het rijke en diverse leven van de Romeinen en hun progressieve vooruitgang die geen vergelijking in Europa kon hebben. Toen het Germaanse volk in houten hutten leefde, hadden de rijke mensen in nabijheid van Rome huizen met een eigen badkamer, mozaïeken en zuilen. Door de stad leidde een riolering en er waren ook publieke baden. De Romeinen hadden naast een bewonderenswaardig politiek systeem ook grote en goed georganiseerde legioenen die hen hielpen de wereld te veroveren. Hun vooruitgang in politiek, cultuur en materiële zekerheid verschilde echt in vergelijking met de rest van het Europa.

Daarom kregen de Germanen eerst kennis met het stenen huizen of met de nieuwe werktuigen voor het akkerbouw die namen met een Latijnse oorsprong hebben. Het gaat om de vlegel (<Latijns *flagellum* – zweep), vork (< Latijns *furca* - getand voorwerp, vork) die ook de oorspronkelijk Germaanse benaming gaffel heeft of sikkel (< Latijns *falx*) en wan (< Latijns *vannus*)²²

Bij het bouwen werd door de Romeinen een poort (< Latijns *porta*) voorgesteld. Met het poort gebruikten de Romeinen ook ketens (< Latijns *catena*). Ook het woord muur (< Latijns *murus*), venster (< Latijns *fenestra*), tegel (< Latijns *tegula*), pijler (< *Latijns* *pilare*) of paal (< Latijns *palus*) zijn leenwoorden uit het Latijn.²³ De Germanen ontleenden ook de woorden die met de ontwikkelde verdeling van de huizen samenhangen. Het gaat over het woord kamer (< Latijns *camera*), kelder (< Latijns *cellarium* – bewaarplaats voor spijzen) of zolder (< Latijns *sollarium*).

Ook de Romeinse verkeersmiddelen lieten sporen achter. De vaartuigen met riemen (< Latijns *remus*) of anker op schepen (< Latijns *ancora*).

Het is duidelijk dat deze voorwerpen een groot belang hadden, want de benamingen bestaan tot nu toe. In het leven van de Germanen moesten deze nieuwe voorwerpen een grote vooruitgang betekenen.

²¹ www.droberjar.cz/

²² Wijk van N.: *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, Martinus Nijhoff, 'S – Gravenhage, 1949

²³ De Vooys, *Geschiedenis* (1960), p. 27

Ook de benaming voor straat is uit Latijn afkomstig. De Romeinen noemen het *via strata* – eigenlijk geplaveide weg.

4.1.2 Huiselijk leven

Naast de bouwkunde zijn er veel voorwerpen die in het Latijn en in de Romeinse tijden basis hebben als de inrichting van het huis en de dingen die de mensen dagelijks gebruikten. Het woord voor de middelpunt van het huis voor keuken is uit laat-latijnse *coquina* (verg. Tsjechisch – *kuchyně*) en de andere afgeleide woorden als koken (<vulgair Latijns *coquere*) of kok (<Latijns *coquus*).

Onder inrichting en de voorwerpen van dagelijks gebruik behoren pan (<Latijns *patina* – eigenlijk schotel), ketel (<Latijns *catinus* ook een schotel), schemel (<Latijns *scamellum*), trechter (<Latijns *tractarius*) of bekken (<Latijns *bacca* – eigenlijk bak voor water, later in het vulgair Latijn gevormd tot *baccinum*). Ook het symbool van huidige Nederland, de molen is een woord uit vulgair Latijn ontleend (<laat-latijns *molina*) en molenaar (<Latijns *molinaris*)

4.1.3 Handel

Handel was een van de meest bloeiende contacten van Romeinen met Germanen. Naast de producten (eigenlijk ook het woord *product* heeft een Latijnse afkomst) zijn er woorden die tot nu toe grote belang in handel hebben als munt (<Latijns *moneta*), kopen (<Latijns *caupo* – eigenlijk kroegbaas, daarna een afleiding tot kopen), graad (<Latijns *gradus*) of markt (<Latijns *mercatus*)²⁴. Op de markt en tijdens de handel hebben de Germanen waarschijnlijk voor het eerst kennis gemaakt met enkele planten en dieren die in Nederland nieuw waren. Zoals ik vermeld heb, plukten de Germanen meestal wilde planten en het kweken van vruchten of nuttige planten werd niet gewoon verspreid (Germanen kweekten vooral de verschillende soorten graan). De namen van planten als amandel (<Latijns *amandula*), kastanje (<Latijns *chestinna*), peper (<Latijns *pieper*) of kervel (<Latijns *caerefolium*) werden waarschijnlijk tijdens de handel ontleend. De boven genoemde planten waren in Rome en omgeving goed bekend.

Voor het verzamelen van de artikelen waren verschillende kistjes nodig en er valt te verwachten dat het Latijn ook hier indruk maakte. Dus tijdens het handelen met Romeinen gebruikten mensen zakken (<Latijns *saccus*) of kisten (<Latijns *cista*).

²⁴ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 89

4.1.4 Vergeten woorden

Er is ook kleine groep van woorden die al vergeten zijn en die ook een Latijnse afkomst hadden, maar later werden vervangen door andere benamingen. Een voorbeeld is het woord *disc*²⁵ voor tafel ontleend uit Latijnse *discus*. Een interessante vergelijking is het feit dat het woord tafel werd ook uit het Latijn geleend. Tafel komt uit het Latijnse *tabula*, ontleend in de oudhoogduits periode uit romeinse *tabla* maar in het Hoogduits *tisch* die vergeleken kan worden met het woord *dis*.

4.1.5 Datering van de woorden

Exacte datering van de ontleende woorden uit de Romeinse tijd is onmogelijk. Er zijn geen schriftelijke bewijzen en het Oudnederlands werd ook later gevormd. Maar die woorden blijven waarschijnlijk onder de gewone mensen in gebruik en werden generatie na generatie overgenomen tot aan de eerste schriftelijke teksten. Hoewel er geen Nederlandse teksten zijn, hebben wij natuurlijk vele Latijnse bewijzen die later door lexicologen ook vanuit deze optiek onderzocht werden. De Latijnse afkomst uit de Romeinse tijd is mogelijk in deze gevallen:

- Fonologisch
- Lexicologisch
- Archeologisch

- **Fonologisch**

*“Op hoge ouderdom wijzen sommige klanken als de k in keizer, kelder, kelk, kist, waar het latere Romaans een s-klink had (vgl. Kelder uit cellarium, met de latere cel, uit cella) Evenzo de w in wijn (lat. Vinum, met w gesproken) waar het latere Romaans een v had (vgl. Het Mnl. Wiër met het latere vijver in verschillende perioden overgenomen uit vivarium) Evenzo de verschuiving van het accent (bijv. outer uit altare) en de umlaut.”*²⁶

- **Lexicologisch**

Vooraf in het Duits en in de Romaanse talen bestaan woorden die gemeenschappelijke wortels hebben en wij kunnen daarna de gemeenschappelijke Latijnse afkomst opsporen.

²⁵ De Vooy, *Geschiedenis* (1960), p. 34

²⁶ De Vooy, *Geschiedenis* (1960), p. 19

<i>Nederlands</i>	<i>Duits</i>	<i>Engels</i>	<i>Italiaans</i>	<i>Noors</i>	<i>Frans</i>
poort	Pforte	port	porta	port	porte
school	Schule	school	scuola	skole	école
straat	Straße	street	via	strede	rue
keuken	Küche	kitchen	cucina	kjøkken	cuisine

- **Archeologisch**

Archeologische sporen en vondsten van voorwerpen en een deductie van de levenswijze in de Romeinse tijd vullen de lexicale mozaïek ook aan. De kennis van de verhuizingen van de volken en hun dorpjes geeft ons beter beeld:

“De Angelen en de Saksen zijn namelijk vóór het midden van de vijfde eeuw het Kanaal overgestoken, waardoor de contacten met de andere Germaanse talen sterk verminderden. Leenwoorden die in het Engels voorkomen (zoals beet (wortel), kaas, ketel, keuken, koper, vork) zijn dus waarschijnlijk vóór de vijfde eeuw geleend.”²⁷

4.2 Kerklatijn / Middeleeuws Latijn

Na het terugtrekken van Romeinen en na de val van het Romeinse rijk kwam het tot contact met het Kerklatijn. Het gaat vooral om de woorden die met kerk verbonden zijn en die wij ook als religieus zien. Maar ook uit het kerkelijke Latijn kwamen er in het Nederlands (en ook in het Tsjechisch, zie het volgende hoofdstuk) nieuwe woorden die in mijn onderzoek passen: benamingen voor de voorwerpen van dagelijks gebruik. De wijze van ontlening is in enkele kenmerken veranderd. Het Oudnederlands begon zich te vormen en wij hebben al schriftelijke bewijzen. Daarna worden de woorden constant gebruikt in de religieuze kringen wat het onderzoek makkelijker maakt. De semantische groepen leenwoorden hangen nauw samen met de tijd. Het gaat vooral om kerk, school, wetenschap en onderwijs en ambtelijke functies.

Het belang van het Latijn in de Middeleeuwen kwam tot uiting dankzij vele ontleningen die naar het Nederlands overgenomen werden tijdens de vorming van een eigen taal. De kerk en het Latijn hadden grote intellectuele en culturele invloed.

“De ontleende woorden komen eerst aan het licht, wanneer ze in Middelnederlandse teksten, omstreeks 1200, voor het eerst geschreven worden, maar het is vrij zeker dat het grootste deel van de aangehaalde woorden reeds land in het Diets opgenomen was.”²⁸

²⁷ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 85

²⁸ De Vooys, *Geschiedenis* (1960), p.29

4.2.1 Verdeling

De ontleningen van het kerkelijke Latijn kunnen we in vier groepen verdelen en voor mijn onderzoek is hier nog een kleine groep, maar ook van geen betekenis.

- Eerste groep – Bijbele namen
- Tweede groep – Namen van personen
- Derde groep – Namen van gebouwen
- Vierde groep - Inwendige van de kerk

Hoewel het oorspronkelijk gaat om het inwendige van de kerk, werden enkele voorwerpen later ook door gewone mensen gebruikt en de oorspronkelijke Latijnse benamingen kwamen in de gewone taal terecht. Het betreft bijvoorbeeld het woord lamp (<Latijns *lampas*) of de klok (<Mlatijns *clocca*). Het is hier belangrijk op te merken dat het Middeleeuws Latijn zich van het klassieke Latijn uit de Oudheid onderscheidt en daarom noem ik het ook als *Mlatijn*.

In de tijd van het Romeinse Rijk was het contact vooral met vulgair Latijn. Daarentegen kwamen de mensen in de Middeleeuwen in aanraking met het Latijn van geleerden, met het Latijn dat hoger onderwijs en religieuze doelen diende. Met dit feit hangt mijn opmerking over de soort leenwoorden samen. Tot de 4^e eeuw ontleenden mensen tijdens de contacten met de Romeinen vooral benamingen voor nieuwe voorwerpen die nauw samenhangen met bouwkunde, akkerbouw of oorlogen. Maar in de Middeleeuwen kwam tot een bepaalde verschuiving van concrete dingen naar abstracte termen die met geestelijke leven iets te maken hebben. Naast zelfstandige naamwoorden verschenen in grotere mate ook werkwoorden of bijvoegelijke naamwoorden als bijv. vieren (<Latijns *feria*) of prediken (<Latijns *praedicare*). Vaak kwam het ook tot een semantische verandering waarover ik later zal spreken.

Naast het inwendige van de kerk dat later op de gewone huishouding overging, maakten de mensen ook kennis met nieuwe planten en ontdekkingen die in de Middeleeuwen ten tonele verschenen. De vele namen van planten hebben een oorsprong juist in het Middeleeuws Latijn. Er waren nieuwe kruiden, bloemen of groentes die in kloostertuinen geplant werden en van daaruit naar gewone families verspreid werden. Hun namen hebben een oorsprong in het middeleeuws Latijn of in de Romeinse tijden – het gaat om de planten die al in Midderzee bekend waren maar in Nederland later juist door middel van kloosters werden verspreid. Volgens de archeologische vondsten op het gebied van Nederland lijkt het dat het kweken van het fruit niet verspreid werd.²⁹ Een reden is natuurlijk het Nederlandse klimaat maar ook een voldoende hoeveelheid van wilde planten en geen ervaringen met het kweken van vruchten. Dat werd dus in de Middeleeuwen veranderd. Naast nuttige planten begonnen de monniken ook bloemen te kweken. De namen als roos (<Latijns *rosa*), lelie (<Latijns *lilium*), viool

²⁹ www.droberjar.cz/

(<Latijns *viola*) verwijzen juist naar de middeleeuwse invloed. Van de nuttige planten noem ik peterselie (<Latijns *petroselinum*) of kervel (<Latijns *caerefolium*). Omdat het Latijn een internationaal taal was, zijn de benamingen meestal in dergelijke vorm te vinden in Europese talen. De planten hebben soms ook een nationale, mondelinge vorm, maar de Latijnse benaming blijft de officiële.

Het leven in kloosters beïnvloedde mensen ook wat kledingstukken betreft. De specifieke onderdelen van monnikenkledingen zijn nu in alledaagse gebruik te vinden. De kledingstukken als kap (<laat-latijns *cappa*) of pels (<Latijns *pellis* – huid) werden eerst door monniken gedraagt en daarna onder gewone mensen verspreid.

4.2.2 Onderwijs

Met kloosters verliep ook de ontwikkeling van scholen en onderwijs. Dingen die in de kloosters gebruikt werden verspreidden zich later naar de gewone huishouding als bijv. tafel (<Latijns *tabula*), zegel (<Latijns *sigillum*) of inkt (<Latijns *encaustum*).

Die groep representeert goed de geassimileerde woorden waarbij mensen soms geen Latijnse oorsprong zouden raden. Ik vermeld terloops de woorden als bisschop, duivel of abt die snel aan het Latijn laten denken.

4.2.3 Semantische veranderingen

Bij leenwoorden uit het Middeleeuws Latijn is er vaak sprake van een semantische verandering of een verspreiding van de zin. Zo hebben wij nu twee betekenissen voor boete – een is van religieuze zin en tweede als een straf in een burgerleven. Het geldt ook voor de kansel (<Latijns *cancellus*) die uit een plaats in kerk naar uitkijkpost van jagers verspreid werd dankzij het uiterlijk. Ook het woord kluis (<Latijns mlat. *clusa*) kreeg later tweede betekenis van safe in een bank.

Deze gevallen verwijzen naar het feit dat de woorden met religieuze context naar gewone levens gingen over. Naast de veranderingen in betekenis verschenen ook nieuwe afleidingen van Latijnse leenwoorden. Het geldt bijv. voor het symbool van het christendom – kruis (<Latijns *crux*). In het Nederlands worden later nieuwe afleiding van dit woorden gedaan als kruispunt, kruisweg of kruising. Het laat denken natuurlijk aan het vorm van kruis maar de Latijnse kern blijft aanwezig.

4.3 Humanisme

Tijdens de humanistische periode wanneer in hele Europa de poging om de terugkomst naar het zuivere klassieke Latijn was werden vele leenwoorden naar het Nederlands geleend. Het

geldt vooral voor de gebieden van wetenschap, ambtelijke functies, wetgeving en wetenschap als medicijn of biologie.

De woorden hebben vaak een internationaal karakter omdat het Latijn de voertaal van wetenschap was. Opmerkelijk is dat de woorden meestal typische Latijnse vorm hebben als een uitgang *-um* bij museum of serum, *-ium* bij criterium, terrarium of lustrum, *-tor* bij auditor of curator of *-aris* bij secretaris en commissaris. De kwestie van de Latijnse achtervoegsels zal meer gewerkt worden in het volgende hoofdstuk net als de problematiek van de afleidingen met een Latijnse uitgang.

Het is ook belangrijk op te merken dat de Latijnse woorden die tijdens het humanisme verschenen, meestal nieuwe vormingen zijn die niet in klassieke teksten te vinden zijn en vaak slechts uit oorspronkelijke woorden afgeleid werden. Het humanistisch Latijn is de terugkomst naar Latijn van de Oudheid maar in de 16^e eeuw wanneer er al niemand met het Latijn als moedertaal sprak.

Vanwege de humanistische richting naar wetenschap zijn er hier niet veel woorden van dagelijks gebruik die een Latijnse afkomst hebben. In de 16^e eeuw was het Nederlands al een goed ontwikkelde taal die voor meeste dingen een benaming had. Toch zijn ook hier enkele benamingen van de voorwerpen die een Latijnse afkomst hebben maar in kleinere mate dan het was vanaf de Romeinse tijd tot de Middeleeuwen wanneer de ontwikkeling van de kloosters enkele nieuwe dingen tot het gebruik brachten.

Uit medicijn werd het woord *spatel* verspreid naar gewone gebruik in de keuken, het woord *agenda* heeft een semantische verschuiving naar de notitieboekje en het woord *trofee* die eerst met de staatsinrichting gebruikt werd wordt nu meestal gehoord in verband met sport.

4.4 Modern Latijnse nieuwvormingen

Hoewel in de 21ste eeuw heeft het Engels grote invloed vooral in de computertechniek, blijft in wetenschap brede schaal van vaktermen die een afleiding uit Latijn hebben. Die woorden kopiëren de tendensen die al in het humanisme verschenen en ze nemen de typische latijnse vorm en de achtervoegsel over. Het geldt ook dat de woorden internationaal betekenis hebben en zelden een overstek tot gewone spreektaal hebben. Een uitzondering is bijvoorbeeld het aquarium. „*Aquarium betekende in het Latijn „drenkplaats van vee“ Het eerste moderne aquarium „bak met levende vissen en planten“ bevond zich in de Londense Zoo, waar de naam bedacht werd.*“³⁰

Dit geval behoort onder de gevallen wanneer het woord andere betekenis krijgt. Bij de vorming van moderne vaktermen vindt Sijs vier tendensen:

³⁰ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 101

- Woorden die al in het klassiek Latijn bestonden, maar met een andere betekenis
- Afleidingen met een Latijnse uitgang
- Afleidingen van Latijnse woorden met een niet-Latijnse of vernederlandse uitgang
- Samenstellingen van Latijnse elementen³¹

Bij de laatste categorie worden meestal de Latijnse prefixen gebruikt met een zelfstandig of bijvoeglijk naamwoord, soms ook een werkwoord. Een voorbeeld is het woord *prenataal* (prae + natalis). Het gaat meestal over vaktermen die soms een synoniem in de volkstaal hebben. Bijvoorbeeld *ambivalent* (amb+valeo) heeft een Nederlandse synoniem tweeslachtig of tegenstrijdig.

4.5 Tot slot

Bij de klassifikatie van de leenwoorden die een oorsprong in het Latijn hebben moeten wij enkele kwesties zich realiseren. Het belangrijke verschil bij de ontleening van woorden door de eeuwen is de afwezigheid of aanwezigheid van de schriftelijke bewijzen. Ook de soorten en semantische groepen verschillen in verband met de periode wanneer de woorden ontleend werden. De volgende tabel vat de belangrijkste erkenningen samen.

De Oudheid	Middeleeuwen	Humanisme
Spreektaal vulgair Latijn	Kerktaal, schriftelijke bewijzen	Taal van wetenschap schriftelijke bewijzen
Zelfstandige naamwoorden, concreta	Zelfstandige naamwoorden, concreta, abstracta	Zelfstandige naamwoorden, in grotere mate verbum en adjectivum, concreta en ook abstracta
Bouwkunde, akkerbouw, krijgskunde, handel	Kerk, religie, planten, wetenschap	Wetenschap, wetgeving, ambtelijke functies, medicijn

³¹ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 101

5 Leenwoorden in het Tsjechisch

Zoals uit de vorige hoofdstukken duidelijk is, heeft het contact met het Latijn enkele dezelfde kenmerken net als verschillen in beide talen. Het Tsjechisch en het Nederlands zijn talen die uit andere taalgroepen afstammen en die vanwege de geografische ligging een andere ontwikkeling hadden. Maar het is zichtbaar dat er uit de periode dat het Latijn de voertaal van geleerden en van wetenschap was, in beide talen vele verbindingen te vinden zijn. Interessant is van welke semantische groep de woorden afkomstig zijn en hoe en wanneer de leenwoorden ontleend werden.

In dit hoofdstuk ga ik het overzicht van Latijnse leenwoorden in het Tsjechisch geven ook met inachtneming van de periodes in Tsjechische geschiedenis maar ook met inachtneming van de ontwikkeling van het Tsjechisch als volkstaal.

Omdat er in de Romeinse tijd op het gebied van Tsjechië geen direct contact met het Latijn was, begonnen de leenwoorden pas vanaf ongeveer de 10^e eeuw met de aankomst van de eerste missionarissen naar het Tsjechisch door te dringen. De opbloei ontstond in de Middeleeuwen wanneer het Latijn de voertaal van de kerk was. Het Tsjechisch was dus in contact met het Latijn van geleerden en natuurlijk met het Latijn in schriftelijke vorm.

Bij het proces van ontlening is de rol van het Duits en de andere Europese talen die vaak een bemiddeling verzorgden belangrijk. In mijn onderzoek staat het lexicum in de middelpunt. Maar naast het woordenschat beïnvloedde het Latijn ook stylistiek, syntaxis en woordvorming. Op het eerste gezicht lijkt het dat het Latijn vooral op vaktermen en religieuze termen invloed had, maar bij nader inzien vinden wij ook bij de leenwoorden van andere semantische groepen Latijnse sporen inclusief voorwerpen van dagelijks gebruik wat soms een beetje verrassend kan zijn.

De Latijnse leenwoorden in het Tsjechisch kopiëren geen beperkte periode of slechts een cultureel en politiek milieu in Europa maar wij kunnen hun invloed tijdens de ontwikkeling van het Tsjechisch vanaf het Oud-Slavisch tot de moderne taal onderzoeken. De Latijnse ontleningen verwijzen naar een culturele rol van Tsjechië in Europa door de eeuwen, de geestelijke cultuur en de integratie van Tsjechië in het ontwikkelde Europa.

5.1 Griekse invloed

Vanwege de historische ontwikkeling speelde het Grieks ook een belangrijk rol vooral in het begin van de vorming van de volkstaal. In Oud-Slavische teksten zijn er vele Griekse ontleningen te vinden die in enkele perioden en van verschillende bronnen naar de taal geleend werden:

- Spontaan geleende woorden uit Grieks op het gebied van Thessaloniki die door Cyrillus van Saloniki tot de basis van het Oud-Slavisch werden.

- Bij de vorming van Oud-Slavisch heeft Cyrillus van Saloniki enkele Griekse termen uit filosofie en religie in de taal aangevoerd die geen equivalent hadden.³²

5.2 Ontlening via andere landen

De ontlening van Latijnse woorden vóór de 10^e eeuw heeft enkele specifieke kenmerken. Het proces gebeurde niet slechts via andere talen maar ook via andere landen wat met het werk van eerste missionarissen in andere landen samenhangt.

Naast de directe ontleningen uit het Latijn bestaat er een groep van woorden die pannonismen genoemd worden overeenkomstig de inwoners van het gebied Pannonië dat met het huidige Hongarije overeenkomt. Het gaat om de woorden *pogan* (<Latijns *paganus*, < Nederlands *heiden*), *mnich* (<Latijns *monachus*, < Nederlands *monnik*) en *oltář* (<Latijns *altare*, < Nederlands *altaar*). Het is duidelijk dat bij de bepaling van de oorsprong van de leenwoorden in het Tsjechisch is het vaak een moeilijke weg. Naast pannonismen is er ook een groep van zogenaamde romanismen. Het gaat om de woorden die nog vóór de ankomst van Cyrillus van Saloniki en Methodius naar Tsjechië vanuit Italië met de eerste christelijke missionarissen gebracht werden. Als een romanisme benoemen wij het symbool van het christendom – het kruis (<Latijns *crux*, < Tsjechisch *kříž*). Daarentegen bestaan er tenslotte nog woorden die in die periode op het gebied van Tsjechië geleend werden, zoals bijv. de benaming voor de kerk (<Latijns *castellum*, < Tsjechisch *kostel*).³³

5.3 Duits

Het Duits heeft in verband met het Tsjechisch een uniek positie vanwege de politieke en historische verbindingen die ook op taalkundig gebied verschenen. Het Duits beïnvloedde het Tsjechisch in de Middeleeuwen door middel van kloosters en het Duits was ook de reden voor Tsjechische nationale wedergeboorte en voor de puristische tendensen die ook het Latijn verschoven.

Het sterke positie van het Duits werd beïnvloed door de volgende factoren:

- Het buurschap van twee staten
- De aanwezigheid van Duitse inwoners op het gebied van Tsjechie en hun politieke en economische invloed
- De rol van Duitsland in het Europa en de contacten in Tsjechie³⁴

³² Kysučan: *Echo Latina* (1994)

³³ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

³⁴ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

5.4 Middeleeuwen

Met de stijgende rol van de kloosters ontstond ook een behoefte aan nieuwe termen en benamingen die met de religie samenhangen. De eerste leenwoorden uit het Kerklatijn verschenen in de periode van de vorming van het Oudtsjechisch tussen de 10^e en 13^e eeuw.

In de oudste schriftelijke bewijzen zijn vooral de theologische termen te vinden die met de instellingen en de organisatie van de kerk iets te maken hadden.

Later verschenen de eerste benamingen voor de planten en de voorwerpen van dagelijks gebruik. In de kloostertuinen leerden de monniken om de nieuwe planten te kweken. In hun benamingen kunnen wij ook hun oorsprong volgen. Bijv. het woord *broskev* (<Latijns *persica*, < Nederlands *perzik*) doet denken aan het land van herkomst - Perzië.³⁵ De namen voor heilzame planten werden door de kloosters en door de apothekers die het Latijn kenden naar de maatschappij verspreid.

De missen en de algemeenschappelijke religieuze stemming onder de mensen hielp bij het gebruik van nieuwe benamingen die snel in de volkstaal terecht kwamen. Naast de mondelinge overdracht speelden religieuze teksten en vooral de Bijbel een belangrijke rol. De vertalingen van de Bijbel bemiddelden de ontleningen van nieuwe terminologie uit religie en van de benamingen voor planten of stenen. Dankzij de Bijbel kwamen ook gewone mensen in aanraking met nieuwe woorden en dankzij dit feit kwamen de ontleningen naar de volkstaal. In die tijd verschenen de eerste woorden voor de voorwerpen van dagelijks gebruik. Het gaat over het gebied van bouwkunde en huiselijk leven. De woorden *cihla* (<Latijns *tegula*, < Nederlands *tegel*) of *kuchyně* (<Latijns *coquina*, < Nederlands *keuken*) hebben hun oorsprong juist in het Middeleeuwse Latijn.

Tijdens deze culturele ontwikkeling en de bloeiende contacten onder de kloosters en geleerden in Europa verschenen er nieuwe voorwerpen, begrippen en instellingen. Middenin de Middeleeuwen werd naast de ontwikkeling van kloosters en de invloed van kerk ook de rol van de onderwijs steeds sterker vooral vanwege de oprichting van de Karelsuniversiteit in Praag en de nieuwe ambtelijke en universitaire functies. De poging om de verspreiding van de opleiding en de mogelijkheden van het bezoek van scholen hielpen de Latijnse woorden naar grotere groep van mensen te verspreiden. In de tijd van kiezer Karel IV leerden mensen de woorden als kaart (Tsjechisch < *karta*), pastoor (< Tsjechisch *farář*), decaan (< Tsjechisch *děkan*) en leerling (< Tsjechisch *žák*). Een interessante manier van ontlening heeft het woord *oplatek* (< Nederlands *oublie*) die uit het Latijnse *hostia oblata* – iets offeren afkomstig is. Het woord *oplatek* wordt in de 21^e eeuw gewoon voor een wafeltje gebruikt. Bij dit woord zien wij dus ook een verandering in betekenis. Naast die semantische verschuivingen bestaat het tweede verschijnsel van de nu al vergeten woorden of de woorden die ouderwets zijn.

³⁵ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

Bijvoorbeeld het woord *almara* (< Nederlands *kast*) wordt nu door het woord *skříň* (ook uit het Latijnse woord < *scrinum*) vervangen.

Naast de voorwerpen die in het gewone gebruik kwamen is er een brede schaal van religieuze termen en benamingen uit het geestelijke leven net als kledingstukken voor monniken. De woorden werden vaak direct uit het Latijn ontleend zonder Duitse of Italiaanse invloed. Die woorden zijn internationaal en goed verstaanbaar voor mensen in heel Europa. Toch krijgen die woorden vaak Tsjechische diacritische tekenen wat de verstaanbaarheid moeilijk maakt. Het gebeurt vooral bij de woorden die vaak gebruikt werden als *mše* (< Nederlands *mis*), *oltář* (< Nederlands *altaar*) of *růženec* (<Nederlands *rozenkrans*). Bij de *mis* moesten de geestelijken aan de mensen de nieuwe woorden verduidelijken en verstaanbaar maken. Daarentegen de benamingen van functies binnen de kerk dus binnen in het Latijn goed opgeleide mensen blijven meestal in een internationaal geluid. Als klerik (<Nederlands *clericus*), exorcismus (<Nederlands *exorcisme*), kardinál (<Nederlands *kardinaal*).

5.4.1 Munten

De benamingen voor munten vormen een interessant deel binnen het proces van ontlening. De munten die slechts op het gebied van Tsjechië gebruikt werden hebben de benamingen met Latijnse afkomst. Het gaat over *groš* (<Latijns *gross*) of *dukát* (<Latijns *ducatus*) die vanaf de 14^e tot 17^e eeuw courant werden. Ook de Tsjechisch kroon die nu gebruikt wordt, komt uit het Latijnse *corona*.

5.4.2 Functie van de ontleningen:

De nieuwe woorden werden naar de volkstaal ontleend tijdens de politieke, culturele en historische veranderingen in maatschappij. Hun functies zijn:

1. nieuwe benamingen voor de termen die geen equivalent hadden in de taal
2. Religieuze, plantkundige of delfstofkunde termen
3. Exotische termen
4. Uitdrukkingen voor hogere stijl van communicatie³⁶

5.5 Humanisme

In de periode van het humanisme kwam het tot een bloeiende en actieve ontlening van Latijnse woorden die in de Middeleeuwen begon. Het was een actief proces van geleerden die

³⁶ Kysučan: *Echo Latina* (1994)

het Latijn opzettelijk gebruikten en dat is het verschil tussen Middeleeuwen toen het een noodzakelijkheid was. De Tsjechische terminologie kreeg vele nieuwe woorden uit de verschillende semantische groepen:

- School en onderwijs
- Geneeskunde
- Politiek, administratief
- Kunst

Humanisme is in het Tsjechisch typisch door vervanging van al bestaande woorden door Latijnse afleidingen. Bijv. bij het woord *syllaba* dat al een Tsjechisch equivalent had. Het was demonstratie van de opleiding van hogere klassen in maatschappij.

5.5.1 Jan Amos Comenius

In het humanisme werden al enkele lexicologische werken geschreven. De belangrijkste zijn de woordenboeken van Jan Amos Comenius. Zijn woordenschat uit de Tsjechische werken werd ook in het woordenboek van Hubert Rösel *Wörterbuch zu den tschechischen Schriften des J.A. Comenius* aangetekend³⁷ Hij heeft alle semantische groepen opgetekend en zijn lijst van leenwoorden is heel breed. De leenwoorden treffen alle semantische groepen van natuur, onderwijs, wetenschap, kunst, filosofie, bestuur, krijgskunst, christelijke terminologie tot de voorwerpen van dagelijks gebruik en het bouwkunde. Het is duidelijk dat hij werkte met woorden die al in de Middeleeuwen geleend werden net als met de woorden die door humanisten uit het Latijn afgeleid werden.

5.6 De voorwerpen van dagelijks gebruik

Hoewel het Tsjechisch als taal ver van Latijnse invloed lijkt te liggen in vergelijking met de Romaanse talen die direct uit het Latijn uitgaan, geeft het volgende overzicht net als boven gemelde de historische achtergrond weer.

Tot de semantische groep van voorwerpen van dagelijks gebruik behoren de vaatwerk, kledingstukken, voorwerpen van huiselijk leven, het eten of de ruimtes en bouwkunde die de levens van mensen direct beïnvloedde.

Bij de Latijnse leenwoorden in het Tsjechisch moet ik ook de manier van ontleening noemen want die woorden gingen vaak via het Duits of Italiaans naar het Tsjechisch. Maar het verschilt niet dat ze Latijnse oorsprong hebben. Het is ook opmerkelijk hoe en wat die woorden nu gebruikt worden.

³⁷ Hartoňová, *Řecko-latinské výpůjčky* (1997), p.17

De voorwerpen die de mensen dagelijks in de keuken gebruiken als *mísa* (<Latijns *mensa*, <Nederlands *kom*), *pánev* (<Latijns *panna*³⁸, <Nederlands *pan*) of *trychtýř* (<Latijns *tractarius*, Nederlands *trechter*) hebben een Latijnse afkomst. De assimilatie van die woorden verliep diepgaand en vooral, omdat de woorden de typische Tsjechische diakritische tekens kregen, beschouwen mensen die woorden niet als Latijns. Maar met behulp van linguïstische analyse zijn in de kernen van die woorden de Latijnse kenmerken te vinden.

5.7 Ouderwets woorden

In de groep van Middeleeuwse of humanistische woorden is er een relatief grote groep van woorden die in de 21^e eeuw niet meer gebruikt worden en door de moderne woorden vervangen zijn of het gaat om de voorwerpen die tijdens de 19^e en 20^e eeuw vervangen werden door nieuwe technische uitvindingen. Het geldt bijvoorbeeld voor het woord *koflík* (<Latijns *cupa*, <Nederlands *kopje*) die zelden voor het kopje gebruikt werd en als het is zo, het gebeurt meestal in verband met historische voorwerpen. Dezelfde lot heeft ook het woord *korbel* getroffen (<Latijns *corbis*, <Nederlands *korf*). De *korbel* was meestal een keramische mok voor het bier en met de ondergang van dit voorwerp verdween ook dit woord.

Het geldt ook voor de kledingstukken die nauw met de Middeleeuwse stijl of kerkelijke stijl samenhangen.

De tweede opmerking over de woorden die al als ouderwets beschouwd worden is het feit dat ze vaak via het Duits naar het Tsjechisch ontleend werden en tegenwoordig beschouwen mensen die woorden als germanismen die als spreektaal gebruikt worden. Voor de mensen is het moeilijk de Latijnse afkomst te herkennen.

Voor illustratie zie de tabel:

Tsjechisch	Duits	Nederlands	Latijns
flastr	Pflaster	pleister	plastrum
kbelík	Kübel	emmer	cupellum
škopek	Schaff	schaaf	scapha
preclík	Brezel	krakeling	bracchium
plac	Platz	plaats	platea

5.8 De woorden die via het Italiaans ontleend werden

Naast de Duitse invloed die vanwege historische verbintenissen verwacht kan worden, werden vele woorden via het Italiaans naar het Tsjechisch gebracht. Het hangt met de ontwikkeling van de kloosters en de gemeenschappelijke cultuur van Europa samen. Met de bloeiende

³⁸ *Pánev* – uit oudhoogduitsch *pfanna* < vulgair Latijn *panna* < Latijn *patina* vergl. *patina* - metaallaag

contacten kwamen de mensen in aanraking met Italiaanse woorden die natuurlijk een Latijnse oorsprong hebben. Ook bij het Italiaans geldt, maar in kleinere mate, dat enkele woorden nu al ouderwets beschouwd worden. Via het Italiaans kwamen naar het Tsjechisch bijvoorbeeld de woorden als *komín* (<Latijns *caminus*, <Italiaans *camino*, < Nederlands *schoorsteen*) of *karta* (<Latijns *charta*, <Italiaans *carta*, <Nederlands *kaart*).

Uit de woorden die waarschijnlijk direct uit het Latijn ontleend werden noem ik *mísa* (<Latijns *mensa*, <Nederlands *kom*, *schotel*). Ter vergelijking een verandering in betekenis – *mensa* betekent de eetkamer voor de studenten ook in het Tsjechisch. Andere woorden met directe Latijnse afkomst zijn *kápě* (<Latijns *caput*, Mlat. *cappa*, <Nederlands *kap*), *deska* (<Latijns *discus*, <Nederlands *desk*), *lampa* (<Latijns *lampa*, <Nederlands *lamp*).

Met de verdere ontwikkeling van het onderwijs en de scholen in humanisme ontstonden er ook lexicologische werken als woordenboeken of grammatica's. Jan Blahoslav, auteur van vele lexicologische werken, heeft de Tsjechische woordenschat onderzocht. Hij onderzocht de semantische groepen van Latijnse leenwoorden en hij kwam tot de slotsom dat de meeste ontleningen in termen van onderwijs, medicijn en recht zijn te vinden.³⁹

5.9 Vergeten ontleningen

Net als in het Nederlands, ook in het Tsjechisch verschenen leenwoorden die uit de taal later verdwenen. Bij Jan Amos Comenius gebeurt het in de volgende gevallen:

- Synoniem voor Tsjechisch woord
- Stilistisch verbetering
- Als ekvivalent voor meerwoordige Tsjechische termen
- De ontleningen werden later door andere vervangen
- Nieuwe afleidingen die later geen zin hebben⁴⁰

Het is duidelijk dat er woorden waren die geen betekenis in het Tsjechisch hadden. De humanisten probeerden het Latijn vaak gebruiken als de kenmerk van hogere onderwijs maar deze pogingen mislukten soms in de maatschappij. De woorden werden soms als te vreemd en moeilijk verstaanbaar ervaren en de verbuiging in het Tsjechische systeem was moeilijk. Enkele woorden hadden ook een moeilijke uitspraak.

De andere ontleningen verdwenen tijdens de ontwikkeling van de taal en met de technische vooruitgang. Humanisten gaven de voorkeur aan het Latijnse woorden maar de gewone mensen prefereerden de woorden met natuurlijk een vorm die in het taalsysteem goed past.

³⁹ Kašparová, M: *Řecko-latinské výpůjčky ve slovníku Kašpara Vusína „Dictionarium von dreien sprachen“*, diplomová práce, FF UP Olomouc, 2004, p. 15

⁴⁰ Hartoňová, *Řecko-latinské výpůjčky* (1997), p.52

Ook de puristische tendensen in de 17e eeuw konden een reden zijn voor het verdwijnen van enkele Latijnse woorden, hoewel deze tendensen vooral tegen het Duits gericht waren. Enkele woorden blijven tot nu toe als archaïsmen bekend of als spreektaal, bijv. het woord *servus* voor dienaar (<Tsjechisch *služebník*) heeft nu een pejoratieve zweem.

5.10 Verandering in betekenis

De Latijnse leenwoorden veranderden net als alle andere lexicale eenheden soms hun oorspronkelijke betekenis. Het gebeurt als het ding gelijk is aan andere of met de verschuiving van betekenis tijdens de ontwikkelingen in maatschappij. Bijvoorbeeld het woord *bažant* (< Latijns *phasianus*, <Nederlands *fazant*) wordt nu ook gebruikt voor het urinaal. Het woord *lekce* (< Nederlands *les*) betekende eerst lezing of aanhaling uit de Bijbel, tegenwoordig heeft het brede betekenis in de scholen.⁴¹ Ok het woord *credit* (< Latijns *credo*, < Nederlands *credit*) was een geloofsbelijdenis en nu is het benaming in bankwezen.

De boven vermelde voorbeelden illustreren volgende gevallen van verandering in betekenis:

- Visueel overeenkomst van dingen
- Verval van de oorspronkelijke betekenis tijdens de ontwikkeling in maatschappij
- Religieuze betekenis wordt door de aards betekenis vervangen
- Uitbreiding van betekenis door middel van afleidingen
- Specificatie van gewone dingen tot vaktermen bijv. in biologie
- Generalisering van de vaktermen
- Veranderingen tijdens de overname via andere talen

5.11 Kašpar Vusín

Praagse boekhandelaar Kašpar Vusín heeft tussen 1700-1706 een belangrijk werk voor het overzicht van Latijnse leenwoorden geschreven - het woordenboek *Dictionarium von dreien Sprachen*. Dit boek geeft een bewijs van welke woorden in het begin van de 18^e eeuw gebruikt werden. Dit woordenboek noemt veel woorden uit alle semantische groepen en gebieden van menselijk leven. Voor mijn onderzoek van de voorwerpen van dagelijks gebruik zijn woorden als *křída* (<Latijns *creta*, <Nederlands *krijt*), *cedule* (< Latijns *scheda*, <Nederlands *bord*), *špendlík* (< Latijns *spenula*, <Nederlands *speld*), *skříň* (< Latijns *scrinum*, <Nederlands *kast*), *sekera* (Latijns <*securis*, <Nederlands *bijl*) of *lopata* (< Latijns *pala*, <Nederlands *schop*) van belang. Het gaat over de benamingen voor de voorwerpen die

⁴¹ Hartoňová, *Řecko-latinské výpůjčky* (1997), p.54

dagelijks door de mensen gebruikt werden en die een Latijnse afkomst hebben. Die woorden werden in het Tsjechische taalsysteem verbogen zonder geweld en zijn goed geassimileerd.

In het woordenboek van Kašpar Vusín wordt de grootste semantische groep van Latijnse ontleningen gevormd door de natuur waar vooral planten, bloemen, groente, bomen, vrucht en dieren vertegenwoordigd zijn.

De leenwoorden met Latijnse afkomst worden bij verrassing niet alleen voor vreemde dieren gebruikt als de pauw (<Latijns *pavo*, < Tsjechisch *páv*) die niet gefokt werden op het gebied van Tsjechië en welke waarschijnlijk ook met hun rare naam geïmporteerd werden, maar ook voor typische inheemse dieren als konijn (<Tsjechisch *králík*, <Latijns *cuniculus*), schaap (<Tsjechisch *ovce*, <Latijns *ovis*) of karper (<Tsjechisch *kapr*, <Latijns *carpius*). Bij de mineralen en stenen kan de Latijnse afkomst verwacht worden, want het gaat om zeldzame stoffen die vaak naar Tsjechië geïmporteerd werden met hun naam en ook hun benamingen klinken in het Tsjechische taalsysteem vreemd. De opbloei van de stenen gebeurde in de Middeleeuwen want het waren kostbare en unieke voorwerpen met heilzame effecten voor de adel. De kruiden bewijzen het feit dat ze met het kloosterleven verspreid werd in heel Europa en de benamingen werden in het Tsjechisch stabiel. Het gaat echt om de kruiden die dagelijks in de keuken gebruikt werden en de omvang is zeer groot.

De leenwoorden in de woordenboeken van Vusín sluiten op de lexicologische werken van Jan Amos Comenius aan. In de latere werken is het aantal Latijnse leenwoorden kleiner. Jan Amos Comenius gebruikte 863 leenwoorden, daarentegen Vusín slechts 265. De grootste afname gebeurde in politiek en bestuur.⁴² Het kan met de ontwikkeling van de staat samenhangen. Vusín schreef ook in een tijd waar de puristische neigingen begonnen te verschijnen.

5.12 Moderne tijd

Na het humanisme volgde de periode wanneer de puristische tendensen sterker werden en ook de rol van het Tsjechisch als de volkstaal was bijna beëindigd. In de 19^e en de 20^e eeuw ontstond er een nieuwe golf van technische vooruitgang en grote politieke veranderingen. Nieuwe Latijnse afleidingen werden naar het Tsjechisch gebracht vooral op het gebied van politiek, wetenschap en techniek. Net als in het Nederlands het gaat vooral om nieuwe vormen, over afgeleide woorden van Latijnse of Griekse voorbeelden als psychologie. Deze woorden hebben meestal een internationaal karakter. De nieuwe Latijnse afleidingen verschijnen samen met de invloed van Engelse woorden.

⁴² Kašparová, M: *Řecko-latinské výpůjčky* (2004), p. 64

6 Fonetische veranderingen

Fonetische verandering is in beide talen het belangrijkste hulpmiddel bij datering van woorden. Het helpt ook bij het onderzoek van assimilatie van enkele woorden in het taalsysteem. Ook enkele typische Latijnse achtervoegsels vonden in beide talen een bepaalde plaats.

De makkelijkste weg is als wij het oorspronkelijke woord in schriftelijke bewijzen hebben en daarom kunnen wij de veranderingen volgen. Bepaalde fonetische veranderingen gebeurden in alle perioden en als de veranderingen zijn te zien in één woord betekent het dat het woord vóór de periode wanneer de veranderingen gebeurden geleend werd. Het volgen van die fonetische wijzigingen bewijst of legt de veronderstellingen over de etymologische afkomst weer. Het verklaart de ontwikkeling van de taal, culturele invloeden en de rol van de leenwoorden tijdens het proces. Het demonstreert ook de vermogens van de leenwoorden aan de taal zich aan te passen. In de verhouding van het Tsjechisch en het Latijn betekent het onder andere de mogelijkheid van de verbuiging in de zeven naamvallen.

De Latijnse leenwoorden werken ook op de tegenovergestelde manier – de Latijnse suffixen of het meervoud werden in het Nederlands en in enkele gevallen ook in het Tsjechisch gebruikt. Enkele Nederlandse zelfstandige naamwoorden met Latijnse afkomst hebben nu twee soorten meervoud, het geldt bijvoorbeeld voor het woord museum – het meervoud musea (volgens het Latijns exemplum met het meervoud *exempla*) of museums met Nederlandse uitgang – s.

6.1 Het Nederlands

6.1.1 Vóór 600 na Chr.

Waarschijnlijk heeft in de tweede helft van de 5^e en in de 6^e eeuw de zogenaamde (Oud) hoogduitseklankverschuiving plaatsgevonden.

“...in Duitse woorden p, t, k na klinkers f, s, ch werden en na medeklinkers of aan het begin van een woord pf, (ts) z, k. Na r, l veranderde p in f, niet in pf. Woorden die in het Duits deze klankverschuiving hebben meegemaakt, zijn dus vóór 600 geleend: plant – Duits Pflanze...”⁴³

⁴³ Van der Sijs, *Leenwoordenboek* (1998), p. 85

6.1.2 Latere Middeleeuwen

De Middeleeuwen is na de Romeinse tijd en samen met het humanisme de belangrijkste periode van de overname van de woorden uit het Latijn. Het kwam tot uiting in het grotere aantal van de fonetische veranderingen. Dankzij deze wijzigingen werd verondersteld dat de woorden rechtstreeks uit het Latijn ontleend werden.

1. met vervanging van *-ium (-eum)* door *-ie* (bijv. *concilie* uit Latijnse *concilium*)
2. met vervanging van *-a* door *-e* (bijv. *arismetike* uit Latijnse *arithmetica*)
3. met vervanging van *-um* door *e* of *niks* (bijv. *argument* uit Latijnse *argumentum*)
4. met vervanging van *-ia* en *io* door *ie* (bijv. *possessie* uit Latijnse *possessio*)
5. met apocope van de uitgang *-us* (bijv. *diaken* uit Latijnse *diaconus*)⁴⁴

6.2 Het Tsjechisch

In het Tsjechisch zijn er ook bepaalde fonetische veranderingen te vinden die met de datering van de Latijnse leenwoorden helpen en die ook hun ontwikkeling demonstreren.

De klankveranderingen in het Tsjechisch tot de 15^e eeuw zijn de volgende:

- met vervanging van *-g* door *-h* in het eind van de 12^e eeuw - het begin van de 13^e eeuw (bijv. *cihla* (< Nederlands *baksteen*) uit Latijnse *tegula*)
- asibilatie – *t > c* , *ř > ř*
- *-f-* in het begin van de 14^e eeuw begon zich het foneem *f* te vormen. Vroeger werd het door *-b* of *-p* vervangen. (bijv. het woord **berle** (< Nederlands *kruk*) uit Latijnse *ferula*)
- umlaut *u > i* tot het begin van de 14^e eeuw (bijv. het woord *košile* (< Nederlands *hemd*) uit Latijnse *casula*)
- diftongering *ú > ou* tot het eind van 15e eeuw (bijv. het woord *kornút* werd door *kornout* vervangen, uit Latijnse *cornuta*, < Nederlands *puntzakje*)⁴⁵

⁴⁴ Van den Toorn, *Geschiedenis* (1997), p. 133

⁴⁵ Kašparová, M: *Řecko-latinské výpůjčky* (2004), p. 54

6.2.1 Humanisme

Het proces van de vorming van de Tsjechische taal werd in de 16e eeuw bijna beeindigd. De belangrijkste klankveranderingen gebeurden tot de 14e eeuw, maar ook tijdens het humanisme verliepen enkele fonetische veranderingen, zie beneden:

- c < k
- ph < f
- qv < kv, ku
- ae, oe < e
- i < i, y
- th < t⁴⁶

Voor illustratie *kantor* in plaats van *cantor*, *fenyx* uit Latijnse *phoenix*, *kardinál* in plaats van *kardynal*.

Wij moeten herinneren de manier van ontleining tijdens het humanisme. Het gebeurde min of meer geleid door geleerden die ook met de leenwoorden in de taal werkten en probeerden ze bewust te gebruiken in het taalsysteem. Op die manier werkte bijv. Jan Amos Comenius. Hij onderzocht de mogelijkheden van de verbuiging of de klank van de woorden en ook hun inbreng.

In het algemeen geldt dat de woorden die door de humanisten geleend en gebruikt werden minder veranderd werden wat ook met de latere ontleining in verband staat.

6.3 Het proces van ontleining

Uit de vorige hoofdstukken is zichtbaar dat historische, culturele of politieke gebeurtenissen de ontwikkeling van de taal beïnvloedden. Het proces van ontleining gebeurde in meer niveaus:

- geografische
- taalkundig
- maatschappelijke
- literair

Ik heb in mijn onderzoek met alle boven vermelde richtingen gewerkt.

⁴⁶ Hartoňová, *Řecko-latinské výpůjčky* (1997), p.44

7 Vergelijking

Op basis van de vorige opmerkingen kan ik de vergelijking van de invloed van het Latijn op het Tsjechisch en op het Nederlands samenstellen. Het is de vergelijking van twee talen die uit verschillende taalgroepen afkomstig zijn. Het gaat dus niet slechts over het onderzoek van twee talen maar ook over de vergelijking van een Slavische en Germaanse taalgroep. Beide talen werden in andere gebieden gesproken en beide hadden natuurlijk een andere ontwikkeling. De maatschappelijke veranderingen die op de taal effect hadden verschilden in verband met de historische ontwikkeling en buitenlandse en binnenlandse invloeden. De invloed van andere talen was belangrijk. Het Nederlands ontwikkelde zich in een nauw verband met het Duits en het Tsjechisch in nauw verband met andere Slavische talen. Maar dankzij de geografische positie en de vele historische verbintenissen is het Tsjechisch voortdurend in het contact met Duits geweest en werd het ook door het Duits beïnvloed. De Franse en Italiaanse invloed die het contact met de Latijnse ondergrond bemiddelde is ook van belang.

Het Latijn speelde als de voertaal van de kerk in de Middeleeuwen een belangrijke rol in de woordenschat van het Tsjechisch en het Nederlands. Mijn voorlopige voorbeelden wijzen op de historische verbintenissen en ook het brede scala van woorden die naar de talen ontleend werden. De enkele gemeenschappelijke kenmerken zijn zichtbaar.

Het antwoord op mijn vraag of er enkele woorden met gemeenschappelijke Latijnse afkomst zijn in beide talen, is nu duidelijk. Maar verrassend is in hoeverre mate het gebeurde en welke semantische groepen het Latijn betrof. De klankveranderingen zijn soms moeilijk herkenbaar. De woorden klinken helemaal anders maar hun Latijnse afkomst is onaanvechtbaar.

7.1 Historische verschillen en overeenkomsten

In de periode van het Romeinse Rijk was er geen directe invloed van het Latijn op het Tsjechisch. Daarentegen het Nederlands heeft uit dit periode groot aantal woorden ontleend. Het gebeurde via het vulgair Latijn en ook de soort woorden werd dergelijk – alle hing met de Romeinse levenswijze en hun invloed op toenmalig wereld samen. Hoewel het verblijf van de Romanen op het gebied van Nederland langdurig was en er de bloeiende handelscontacten ook in het Tsjechisch waren werden enkele dergelijke woorden later geleend via Duits, Italiaans of het Frans. Het gebeurde in de tijd van de culturele ontwikkeling door middel van geleerden en Kerklatijn. In het Nederlands bleven de nieuwe woorden waarschijnlijk tijdens de vorming van de eerste vormen van de taal en hun weg van ontleening gebeurde dus direct en vooral vanwege de sociale contacten, daarentegen de leenwoorden in het Tsjechisch afkomstig zijn uit schriftelijke taal van hogere klassen.

De leenwoorden in het Nederlands van de Romeinse periode bevatten vooral de namen voor nieuwe dingen en voorwerpen die in huiselijk leven, bouwkunde en akkerbouw gebruikt

werden. In het Tsjechisch waren de benamingen uit Latijn voor voorwerpen van dagelijks gebruik gebruikt pas ongeveer vanaf de 10^e eeuw door verspreiding van de kloosters en het Kerklatijn. Het bewijst ook de invloed van de Romeinen in Nederland. De woorden die uit het vulgair Latijn naar het Nederlands geleend werden hebben in het Tsjechisch meestal andere naam met andere oorsprong. Bijv. het woord straat die ook in vele andere talen te vinden is klinkt in het Tsjechisch *ulice*.

In de Middeleeuwen kwamen beide talen in dergelijke positie dankzij het gemeenschappelijke christelijke milieu in het Europa. De benamingen van de functies in de kloosters of in het bestuur en alle dingen en verschijnselen die met religie iets te maken hebben afkomstig uit de gemeenschappelijkegrondslag zijn. De verschillen in vorm werden later door de klankveranderingen veroorzaakt die voor beide talen typisch waren en die met de assimilatie van leenwoorden hielpen. Maar vooral de benamingen voor functies, planten en religieuze cultuur hadden dergelijke vorm in beide talen dit tot nu toe bestaat. Ik noem de woorden als concilie (Tsjechisch<*koncilium*), ceder (Tsjechisch<*cedr*) of bisschop (Tsjechisch<*biskup*).

Het humanisme begon in Nederland vroeger dan in Tsjeschië maar de invloed blijft gelijk. De inspiratie in de Oudheid weerspiegelde in beide talen. Uit humanisme zijn in het Nederlands en in het Tsjechisch vooral de vaktermen uit medicijn, wetenschap en bestuur en de termen van het onderwijs te vinden. Hun vorm verschilt meestal in de suffixen, verkortingen, in de wijziging van c < k of op geen enkele manier. Vergl. professor (Tsjechisch< *profesor*), studium (Tsjechisch< *studium*), kandidaat (Tsjechisch< *kandidát*), collega (Tsjechisch< *kolega*). De idealen in het humanisme keren zich aan het klassieke Latijn van de Oudheid terug. Daarentegen was er in de Romeinse tijd in Nederland geen contact met zuivere Latijn bijv. van Cicero, maar met het vulgair Latijn.

In Nederland verschenen de eerste puristische tendensen al rond 1550 – 1650. In Tsjeschië was de belangrijkste puristische tendens in de 18^e eeuw tijdens de nationale wedergeboorte.

Hoewel het over Slavische en Germaanse taal gaat, heeft het Latijn een invloed op dezelfde semantische groepen gehad. Het belang van de leenwoorden is groter dan het aantal. Hoewel het niet zo groot aantal is de woorden behoren tot de basis woordenschat in beide talen. De woorden hebben vaak geen synoniem en zijn dus onherstelbaar.

De semantische groep van de voorwerpen van dagelijks gebruik zal meer gewerkt worden in het volgende stuk.

7.2 Veranderingen in betekenis

Ook de semantische verschuivingen verschijnen in beide talen. Het gebeurde vooral in de Middeleeuwen wanneer er religieuze termen een aards betekenis kregen. Maar de veranderingen in betekenis zijn te vinden ook bij Nederlandse/Tsjechische woorden die

gemeenschappelijke Latijnse oorsprong hebben maar door de eeuwen andere betekenis kregen. Een mooi voorbeeld is het woord horloge uit Latijnse *horologium*. In het Tsjechisch is uit deze Latijnse basis het woord *orloj* afkomstig wat een torenuur betekent in plaats van Nederlandse horloge. Ook Nederlandse tegel uit Latijnse *tegula* verschilt van het Tsjechische *cihla* (< Nederlands *baksteen*). Ten derde tafel uit Latijnse *tabula*. Dit woord in oorspronkelijke vorm *tabule* (slechts met verandering van a > e) bestaat ook in het Tsjechisch met de betekenis van tafel maar met een semantische verschuiving (tabule – gedekt tafel met eten tijdens een feest vs. *stůl* (< Nederlands tafel))

Ik noem nog één voorbeeld. Uit Latijnse *discus* is het Tsjechische woord *deska* (< Nederlands *plank*) afkomstig. Daarentegen het Nederlandse woord *disc* voor tafel uit dezelfde basis is nu al vergeten. Het geeft dus het antwoord op mijn vraag als er woorden die in beide talen vinden zijn bestaan. Ik verdeel het in vier groepen:

- Woorden met dezelfde oorsprong maar later met andere betekenis in één taal
- Woorden met dezelfde oorsprong en dezelfde betekenis
- Woorden die gaandeweg in één taal verdwenen
- Woorden die gemeenschappelijke semantische veranderingen volgden

Tot de laatstgenoemde groep behoren de woorden als leek of agenda die in beide talen dezelfde semantische verschuiving hadden vanwege het historische en culturele verband.

7.3 Ontleningen in de 21ste eeuw

Het is ook belangrijk naar de ontleningen kijken uit het moderne perspectief. Het is blijkbaar dat ze niet door andere woorden vervangen kunnen zijn omdat ze het basis woordenschat vormen. Het geldt vooral voor de benamingen van voorwerpen, functies of abstracte dingen die geen synoniem in de taal hebben.

De tweede groep wordt door de vaktermen gevormd. Die hebben vaak een internationaal karakter en het is ongewenst deze woorden te vervangen door andere. Een kleinere groep wordt gevormd door leenwoorden die uit de basiswoordenschat tot de spreektaal overgingen. Het hangt meestal met de historische ontwikkeling samen en het geldt voor enkele religieuze termen en natuurlijk voor de bestuurlijke functies uit de Middeleeuwen. Enkele woorden uit die tijd blijven in de taal als de woorden uit hogere klassen, stylistische elementen en literaire uitdrukkingen.

Drie soorten leenwoorden:

- Leenwoorden die de Tsjechische of Nederlandse vorm hebben
- Leenwoorden die als vaktermen met Latijnse vorm klinken
- Afleidingen van Latijnse woorden

Het humanisme werd in beide talen meestal geleide invloed van het Latijns naar de beide talen. Later verliepen in beide talen de puristische tendensen die ook tegen Latijn gedoeld

werden. Het Nederlands net als Tsjechisch wilden bewijzen dat hun taal onafhankelijk is wat ook met de zelfbewustheid van de volk samenhangt. Maar de ontwikkeling wijst dat er in vele gebieden niet mogelijk was. De woorden werden in de talen onherstelbaar. Het Latijn was tijdens de eeuwen een kenmerk van goed onderwijs en de rol van het Latijn in de taal van wetenschap blijft tot de 21ste eeuw. De leenwoorden net als Latijnse terminologie in medicijn of biologie hebben een sterke rol.

7.4 Voorwerpen van dagelijks gebruik

Ook in deze semantische groep zijn enkele dezelfde woorden te vinden. Het kan voor de mensen een beetje verrassend zijn. Het valt met het feit samen dat de mensen al geen Latijnse wortel in deze woorden kunnen vinden of herkennen. Er bestaat een brede scala aan woorden die in beide talen te vinden zijn hoewel ze de andere vorm hebben dankzij de klankveranderingen die ik boven noem. De historische verbintenissen zijn van grote belang bij die groep.

Aanknopen aan mijn vorige hoofdstukken voeg ik deze tabel bij. Ik noem hier enkele voorbeelden van de voorwerpen die dezelfde basis in het Latijn hebben. Het gaat over de dingen die dagelijks gebruikt werden en die vaak geen synoniem in de taal hebben.

Nederlands	Tsjechisch	Latijns
pan	pánev	panna
trechter	trychtýř	traiectorium
kap	čepice	cappa
lamp	lampa	lampa
keuken	kuchyně	coquina
Kamer	komnata	caminus
zak	sak, sáček	saccus
speld	špendlík	spinula
munt	mince	moneta

Bij de woorden die ik gekozen heb kunnen wij de kenmerken uit mijn vorig onderzoek volgen.

- Latijn beïnvloede beide talen in dezelfde semantische groepen inclusief de voorwerpen van dagelijks gebruik
- Klankveranderingen volgens de regels – sp < šp, o < i **moneta** – mince, c < k **caminus** **komnata**
- Klank -k in **keuken** waar het latere Romaans een s-klank had
- Enkele woorden werden in het Nederlands direct uit het vulgair Latijn ontleend en in het Tsjechisch in de Middeleeuwen door middel van andere talen en andere landen

- Ontlening in het Nederlands gebeurde soms als in het Tsjechisch via het Duits.⁴⁷

Mijn doel is niet alle woorden te noemen maar op de voorbeelden mijn meningen te demonstreren. De invloed van het Latijn bleef door de eeuwen stabiel in beide landen hoewel het via andere invloeden verliep.

De leenwoorden zijn in de beide talen succesvol in deze gevallen:

- Het gaat over nieuwe benaming voor nieuw voorwerp of verschijnsel
- Het woord heeft geen synoniem in de taal
- Wetenschappelijk niveau – leenwoord als vakterm
- Religieuze of bestuurlijke functies
- Het woord kan goed geassimileerd worden in de taal

De onsuccesvolle leenwoorden:

- het woord heeft een synoniem die beter in het taalsysteem past
- de functie bestaat tot nu toe niet
- ingewikkelde afleidingen
- puristische tendensen in beide talen

Toch is de hoeveelheid van succesvolle leenwoorden groter dan de groep van woorden die later verdwenen. Het geldt voor beide talen. Het bevestigt het belang van de ontleende woorden die in de belangrijkste menselijke activiteiten gebruikt werden. Ook de vaktermen en benamingen voor nieuwe dingen spelen een grote rol. Het is ook duidelijk dat de Latijnse woorden kunnen in de tijd goed aangepast worden in het Nederlands net als in het Tsjechisch. Ze vullen met inheemse woorden of met woorden met andere invloed elkaar aan. In het Nederlands heeft het Frans en natuurlijk het Duits grote invloed gehad maar ook die talen met het Latijn in contact werden en de leenwoorden kunnen door middel van die talen ontleend worden.

7.5 Rol van het Latijn

Uit dit onderzoek kunnen wij de rol van het Latijn in het lexicum bepalen. Het Latijn werd altijd gebruikt voor de benamingen van nieuwe en onbekende voorwerpen of verschijnselen in de maatschappij. Het Latijn was lange tijd een officiële bestuurlijke taal die naast de volkstalen fungeerde. Het gaat over een moeilijke taal met ontwikkelde grammatica en rijke woordenschat. Ook het vermogen van de verbuiging en 6 naamvallen breidden de mogelijkheden van die taal uit. Het Latijn is in het algemeen moeilijk, goed ontwikkelde taal

⁴⁷ Bijv: speld – oudhoogduitsch *spēnala*, *spēnula*, *spinula* middelnederlandsch *spelle* uit *spenle*/ *špendlik* via oudhoogduitsch *spēnula*

met vele ingewikkelde syntactische constructies en met grote woordneschat die dankzij de wereldkennis van de Romeinen en ook dankzij hun rijke literaire traditie steeds uitgebreid werd. Het Latijn heeft door de eeuwen altijd een unieke positie gehad.

Conclusie

Ik heb in mijn werk de belangrijkste aspecten van leenwoorden uit het Latijn in beide talen onderzocht. De historische achtergrond is van groot belang samen met het onderzoek van fonologische veranderingen en lexicologische aspecten als de vergelijken van de verwante talen en oorspronkelijke Latijnse teksten.

Het Tsjechisch net als het Nederlands werd door het Latijn in belangrijk lexicon beïnvloed. Beide talen werken met de leenwoorden in het eigen taalsysteem in verband met de historische vereisten. Ik heb vele gemeenschappelijke kenmerken gevonden wat op de belangrijke rol van het Latijn in Europese geschiedenis verwijst. Ik probeerde de antwoorden op mijn vragen te vinden en de vergelijking maken. Ik denk dat ik het Latijn als stiefmoeder van het Nederlands, maar ook van het Tsjechisch kan noemen.

Ik heb mijn conclusies onderaan vermeld:

- Bij meeste leenwoorden blijft de betekenis dezelfde
- Groot aantal leenwoorden werd tot nu toe gebruikt in basis woordenschat
- De weg van de ontlening was anders tot ongeveer 10^e eeuw. Daarna stijgde de gemeenschappelijke invloed van de kerk en het Duits
- In beide talen zijn dezelfde woorden uit alle semantische groepen
- Latijnse woorden passen zich in het taalsysteem aan
- De meest klaarblijkende klankveranderingen gebeurden bij de woorden die tot het humanisme ontleend werden en die vaak in woordenschat verschijnen. Daarentegen de vaktermen uit het humanisme goed zichtbare Latijnse vorm hebben
- Latijnse oorsprong is bij Tsjechische woorden soms minder herkenbaar vanwege diacritische tekens
- Met uitzondering van de Romeinse tijd kan ik niet zeggen dat de invloed van het Latijn opvallend groter was op het Nederlands dan op het Tsjechisch

Resumé in het Tsjechisch

Tématem předložené diplomové práce je vliv latiny na nizozemštinu a češtinu v lexikální oblasti. Práce se zabývá nejdůležitějšími aspekty přejímání latinských slov. Důležitou část tvoří srovnání výpůjček v nizozemštině a češtině.

Diplomová práce je rozdělená do tří hlavních tematických okruhů. První se zabývá historickými souvislostmi a kontaktem obou jazyků s latinou v důležitých historických obdobích od římské doby přes středověk a humanismus až do současnosti.

Druhý okruh je věnován problematice výpůjček s přihlédnutím ke konkrétním příkladům a k sémantické skupině předmětů denní potřeby. Pozornost je věnována fonologickým změnám, způsobům přejímání a asimilaci výpůjček v novém jazyce.

Poslední část je věnována samotnému výzkumu a to srovnání vlivu latiny na nizozemštinu a na češtinu. Jedná se o lexikální, ale i historické souvislosti. Srovnání podává ucelený přehled o vlivu latiny na dva jazyky z rozdílných jazykových skupin – germánské a slovanské.

Práce je zaměřena na lexikální oblast a pracuje s historickými a etymologickými fakty. Cílem je podat zajímavé srovnání vlivu latiny na oba jazyky včetně důležitých historických souvislostí a konkrétních závěrů.

Summary

Topic of my thesis is the influence of Latin on Dutch and Czech in the lexical field. My work contains the most important aspects of the borrowing of Latin words. The important part is the comparison of borrowing in Dutch and Czech.

The thesis is divided into three thematic parts which are further analysed in detail. The first part is about historical background and contact of both languages with Latin in important historical periods from the Roman period through the Middel Ages and humanism to the present.

The second part is devoted to the issue of borrowings considering specific examples and semantic group of objects of daily use. Attention is paid to the phonological changes, taking of borrowings and assimilation of borrowings in the new language.

The last part is devoted to research – comparison of the influence of Latin on the Dutch and the Czech. It is about a lexical, as well as historical context. The comparison gives a comprehensive overview of the influence of Latin on two languages from different groups – Germanic and Slavic.

The work is focused on the lexical field and works with historical and etymological facts. The aim is to provide an interesting comparison of the influence of Latin on both languages, including important historical context and concrete conclusions.

Bibliografie

Literatuurlijst

- Boon, T. den; Geeraerts, D.: *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht, 2005. ISBN 9789066484276
- Hartoňová, O: *Řecko-latinské výpůjčky v díle J. A. Komenského*, diplomová práce, FF UP Olomouc, 1997
- Horst, Han van der: *Dějiny Nizozemska*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005. ISBN 8071064874.
- Kašparová, M: *Řecko-latinské výpůjčky ve slovníku Kašpara Vusína „Dictionarium von dreien sprachen“*, diplomová práce, FF UP Olomouc, 2004
- Kysučan, Lubor: *Antické tradice v barokní latinské literatuře českých zemí*. Olomouc: Univerzita palackého 2011, ISBN 978-80-244-2661-7.
- Kysučan L.: *Slova přejatá z řečtiny a latiny do češtiny do roku 1500*, diplomová práce, FF MU, Brno 1991
- Kysučan Lubor: *Echo Latina: časopis pro milovníky latiny*, č.3 (1994). Brno: Konvoj, 1994. ISSN 1210-7336
- Machek V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia 1971. ISBN 8071062421
- Máčelová, Emmy van den Broecke, Dana Spěváková: *Česko-nizozemský slovník*. 1. vydání. Voznice: Leda 2005. ISBN 80-7335-057-2.
- Philippa Marlies dr, Debrabanderde Frans dr, Quak Arend dr: *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam University Press, 2003
- Pražák, M. Josef, Novotný František, Sedláček Josef: *Latinsko-český slovník*. 9. vydání. Praha: Československá grafická unie a.s., 1937
- Sijs, Nicoline van der: *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998. ISBN 9075566050
- Toorn, M.C. van den en redactie: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1997. ISBN 90 5356 234 6
- Verdam, J.: *Middelnederlandsch handwoordenboek*. 'S – Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1994. ISBN 906890484 1
- Vooy, C.G.N. de: *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1970.
- Wijk van N.: *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, Martinus Nijhoff, 'S – Gravenhage, 1949

Onlinebronnen

[http:// www.droberjar.cz/cms/files/protohistorie/TODD-1999-Germani.doc](http://www.droberjar.cz/cms/files/protohistorie/TODD-1999-Germani.doc) [cit. 16 april 2012].

<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=eras001> [cit. 22 maart 2012].

Anotace

Jméno: Alice Jirásková

Název katedry a fakulty: Katedra nederlandistiky FF UP Olomouc

Název bakalářské práce: Het Latijn als stiefmoeder van het Nederlands

Vedoucí bakalářské práce: Doc. dr. Wilken Engelbrecht, cand. litt.

Počet znaků: 124.842

Počet příloh: 0s. příloh

Počet titulů použité literatury: 16

Klíčová slova: Latina, nizozemština, čeština, lexikum, jazykové výpůjčky, římské období, středověk, humanismus

Krátká charakteristika: Srovnání vlivu latiny na nizozemštinu a češtinu s přihlédnutím k historickým souvislostem a konkrétním výpůjčkám z různých semantických skupin.